

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ**

ЯРМАК ВЕРОНІКА ІВАНІВНА

УДК 811.163.41'366:811.16

**СЕМАНТИКА І ПРАГМАТИКА ТЕМПОРАЛЬНОСТІ У
СЕРБСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ:
СТРУКТУРНІ, СТИЛІСТИЧНІ ТА КОМПАРАТИВНІ АСПЕКТИ**

Спеціальність – 10.02.03 – слов'янські мови

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора філологічних наук

Київ – 2019

Дисертацію є монографія.

Працю виконано у відділі слов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України.

Науковий консультант – доктор філологічних наук
Лукінова Тетяна Борисівна,
провідний науковий співробітник
відділу слов'янських мов
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні
Національної академії наук України

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Баландіна Надія Францівна,
професор кафедри загального та
слов'янського мовознавства, завідувач
кафедри журналістики Полтавського
національного педагогічного університету
ім. В. Г. Короленка

доктор філологічних наук, доцент
Пчелінцева Олена Едуардівна,
завідувач кафедри української мови та
загального мовознавства Черкаського
державного технологічного університету

доктор філологічних наук, доцент
Совтис Наталія Миколаївна,
професор, завідувач кафедри української
мови Рівненського державного
гуманітарного університету

Захист відбудеться 14 травня 2019 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.172.01 в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України за адресою: 01001, Київ, вул. Грушевського, 4.

Автореферат розіслано квітня 2019 р.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (01001, Київ, вул. Грушевського, 4) та на офіційному сайті установи (<http://www.inmo.org.ua/svr/anons-zaxistiv.html>).

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор філологічних наук, професор Т. В. Радзієвська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Однією з релевантних проблем сучасної славістики є дослідження типології вербального вираження часу як однієї з фундаментальних онтологічних категорій буття. Особливого значення набуває вивчення комплексу лінгвістичних проблем, пов'язаних зі структурними та семантичними аспектами дієслівних форм на позначення минулого часу та інших засобів позначення темпоральності у сербському літературному дискурсі різних епох. Необхідність нового висвітлення різних у семантичному й структурному плані граматичних засобів позначення минулого часу зумовлено важливістю типологічного підходу до аналізу найважливіших мовних категорій, еволюції та типології їхнього вербального вираження у слов'янських мовах на широкому діахронічному зрізі. Крім багатьох типологічних ознак, що об'єднують слов'янські мови, однією з релевантних рис є їхня подібність у галузі претеритальної системи. За поділом слов'янського мовного простору, запропонованим свого часу Ю. С. Масловим, сербська мова (поряд із хорватською) належить до так званого «напіваористного» типу, що посідає проміжне становище між північнослов'янським «безаористним» типом (до якого вчений зараховує українську, білоруську й російську мови) і «аористною» групою (яку формують болгарська й македонська мови).

Для сучасної сербської літературної мови характерною є чотириелементна система минулих часів дієслова: дві аналітичні форми (перфект і плюсквамперфект) та дві синтетичні (аорист й імперфект). Досить виразною є тенденція до «експансії» перфекта як універсальної форми минулого часу й до звуження сфери вживання імперфекта, меншою мірою – аориста і плюсквамперфекта. Крім того, імперфект майже повністю зник із мови засобів масової інформації (М. Івич, В. Мітринович). Меншою мірою, проте відчутну тенденцію до звуження сфери вжитку демонструють синтетичний аорист і аналітичний плюсквамперфект. Усі дієслівні форми минулого часу мають свою сферу застосування й неоднаковою мірою вживаються в ареалі поширення сербської мови, про що свідчить діалектологічна мапа країни. Зазначені зміни переконливо свідчать про значний відхід сучасної системи претеритальних форм сербського дієслова від її стану часів Вука Караджича (П. Івич, М. Окука). На відміну від сербської мови, яка є в цьому відношенні значно консервативнішою, в усіх східнослов'янських мовах, що формують «безаористний» тип, відбулася значна редукція в парадигмі дієслівних форм минулого часу. Аорист та імперфект втрачаються дуже рано, а на зміну цій опозиції приходиться інша у вигляді перфективно-неперфективної групи, тоді як загальнослов'янський претерит трансформується в простий претерит, генетично пов'язаний із перфектом. Що ж до мови сербського літературного дискурсу, то в цій сфері склалася ситуація, яка істотно відрізняється від стану системи претеритальних часів у живому мовленні і вимагає всебічного висвітлення. Сербська лінгвістика має багату історію дослідження дієслівних форм

минулого часу. Біля витоків таких досліджень стояли видатні лінгвісти: В. С. Караджич, С. Новакович, Дж. Даничич, Л. Стоянович. Значний внесок у наукову скарбницю зробили й хорватські вчені: Б. Кашич, А. Вебер-Ткалчевич, А. Мусич, Т. Маретич, М. Кравар, М. Петі та ін. Пізніше у цій галузі плідно працювали сербські мовознавці О. Стоїчевич, П. Ч. Сладоевич, І. Грицкат, академіки П. Івич і М. Івич, К. Мілошевич, Б. Терзич. Нині цей напрям представлено контрастивними розвідками знаних лінгвістів: П. Піпера, Б. Тошовича, Л. Попович, П.-Л. Тома, М. Ковачевича, В. Мітринович, П. Мутавджича, Д. Велькович, В. Станоевича, Т. Ашич, М. Спасоевич, М. Іванович, Б. Арсенієвича, С. Стояновича, А. Радженович, В. Вишневац, В. Вукічевич, С. С. Єрмоленка, А. П. Загнітка, В. В. Чумака, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, В. М. Барчука, С. О. Соколової, К. С. Симонової, О. І. Бондаря, С. А. Романюк, О. Б. Бачишиної.

Актуальність дослідження граматичних засобів позначення минулого часу в сербському художньому дискурсі визначається насамперед тим, що сучасна парадигма порівняльно-історичних і типологічних досліджень вимагає переосмислення категорії часу взагалі й минулого часу зокрема. Такий підхід, у свою чергу, диктує необхідність урахування низки загальнонаукових вимірів дослідження та певних тенденцій тлумачення категорії часу в гуманітарних і точних науках. Урахування цих вимірів дає змогу окреслити обриси та структуру сегмента минулого часу поля темпоральності в сербському літературному дискурсі з огляду на історичну динаміку формування сучасної конфігурації системи претеритальних часів і дієслівного виду. У лінгвістиці прийнято вважати, що приблизно кожні двадцять п'ять років змінюється мовний стандарт. Теорія А. Белича про синтаксичний індикатив, релятив і модус, згодом розвинена й удосконалена М. Стевановичем, що була й залишається теоретичним дороговказом, потребує подальшого розвитку, нових акцентів і уточнень у контексті сучасного підходу до вивчення мовних явищ. Актуальність звернення до дослідження граматичних засобів вираження минулого часу обумовлено й тим, що, з одного боку, у сербській мові немає чітких правил вживання, і, головне, узгодження дієслівних часів, з другого – кожна дієслівна форма має певну специфіку, а синтетичні претерити демонструють виразну тенденцію до звуження сфери свого вживання і в літературній мові, і в діалектах. Отже, зміни мовних стандартів, об'єктивні тенденції внутрішнього розвитку мови, розвиток літературної творчості й поява низки літературних жанрів, завдяки яким сербська література ввійшла до світового літературного процесу, вможливають узагальнення теоретичного характеру. Літературний дискурс зорієнтовано на читацьке сприйняття, тож ключову роль у перцепції літератури відіграють не синтаксичні критерії, а *механізми авторського впливу на свідомість і підсвідомість читача, художні прийоми і стилістичні фігури, особливості комунікативної стратегії, характерні риси сприйняття художніх кодів і авторської манери репрезентації часових координат* тощо. Крім того, *відсутність монографічного дослідження динаміки розвитку й*

еволюції граматичних засобів позначення минулого часу на фоні масштабної діяхронічної вертикалі історії сербської літературної мови у порівнянні з аналогічними процесами у східнослов'янських мовах є відчутною лакуною, яку необхідно заповнити.

Зв'язок праці з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах наукової теми Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України «Східнослов'янський глотогенез і динаміка лінгвальних рівнів української мови в загальнослов'янському контексті» (2013–2017 рр., номер державної реєстрації: 0108U000314). Проблематика монографії перебуває в руслі «Концепції розвитку НАН України на 2014–2023 рр.», де, зокрема, зроблено акцент на необхідності подальшого розвитку славістичних студій компаративного спрямування.

Метою дослідження є виявлення закономірностей та особливостей функціонування темпоральних форм минулого часу із погляду формальних і семантичних критеріїв, у плані синхронії з елементами діяхронічного підходу. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- відштовхуючись від теоретичних засад і загальнонаукових вимірів дослідження претеритальних форм сербського дієслова, окреслити обриси і структуру сегмента минулого часу поля темпоральності з урахуванням особливостей уживання форм в ареалі діалектного поширення мови;
- виявити «канонічні» риси, що характеризують реалізацію дієслівних форм минулого часу в сербському прозовому, поетичному, драматичному художньому дискурсі та в дискурсі літературної критики;
- визначити формально-семантичні характеристики сербських граматичних засобів на позначення минулого часу, які створюють картину їхньої своєрідності в сербському художньому дискурсі;
- експлікувати особливості вербалізації першого і другого різновидів граматичних засобів у стилістичному аспекті;
- окреслити закономірності, пов'язані із залежністю особливостей зв'язку претеритальних форм дієслова та інших граматичних засобів позначення минулого часу з особливостями літературних жанрів і належністю до певного літературного напрямку, тематикою творів, межами метатекстуальних хронотопів та схарактеризувати можливі варіації такого співвідношення;
- визначити репертуар уживання дієслівних форм минулого часу в складі стилістичних фігур і сферу їх транспозиційного функціонування;
- схарактеризувати співвідношення загальномовного й індивідуально-авторського вжитку претеритальних форм;
- виявити особливості історичної динаміки формування конфігурації претеритальних часів дієслова і дієслівного виду в сербській та східнослов'янських літературних мовах у порівняльному плані;
- проаналізувати перекладні художні тексти сербською мовою для зіставлення цих форм із їхніми відповідниками в східнослов'янських мовах;

- на цій основі типологізувати досліджувані форми в структурному і семантичному планах;

- схарактеризувати граматичні, семантичні й стилістичні аспекти відтворення комплексу значень досліджуваних форм і описати основні види перекладацьких трансформацій на матеріалі художніх перекладів східнослов'янськими мовами.

Об'єктом дослідження є комплекс претеритальних форм та інших граматичних засобів позначення минулого часу в сербській та східнослов'янських мовах.

Предмет дослідження – функціонування синтетичних і аналітичних претеритальних дієслівних форм та інших граматичних засобів позначення минулого часу в сербській мові в різних видах художнього дискурсу на великому хронологічному зрізі: від початку ХІХ до початку ХХІ ст. у плані діахронії та синхронії; кореляція між теоретичними (дефініціями й тлумаченнями) і практичними (реалізація названих форм у мові) аспектами **проблеми**.

Гіпотезою дослідження є теза, згідно з якою перфект із допоміжним дієсловом має значно ширший спектр виражальних можливостей, ніж той, що його визначають теоретичні граматики. Крім того, ця часова форма набуває статусу універсальної претеритальної форми, нерідко перебираючи на себе функції інших дієслівних форм минулого часу.

Джерельною базою послугувала картотека, складена авторкою дисертації на матеріалі кращих зразків сербського літературно-художнього дискурсу, починаючи з епохи «кристалізації» мови (П. Івич), тобто з середини ХІХ ст., до початку ХХІ ст. Картотека містить понад 10 тис. прикладів уживання граматичних засобів позначення минулого часу з творів письменників різних епох. Серед них – чорногорський і сербський державний діяч і письменник Петар II Петрович Негош; лінгвіст, письменник, реформатор і діяч національного відродження В. С. Караджич; відомі письменники і поети: С. М. Любіша, Д. Якшич, Л. Костиц, М. Глишич, Л. Лазаревич, Я. Веселинович, С. Ранкович, Б. Станкович. Цінний матеріал для дослідження дали прозові твори письменників далматинського походження – С. Матавуля та І. Чипіко. Невичерпним джерелом осмислення категорії минулого часу і різноманітних форм її вираження послугувала творчість поета В. Ілича, поетів і дипломатів Й. Дучича і М. Ракича, а також поетів С. Пандуровича, В. Петковича-Диса, А. Шантича. Дослідження було доповнено зверненням до творчості представників «белградського стилю» – діячів сербської прогресивної літературної критики кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Й. Скерлича, Б. Поповича, П. Поповича і Л. Недича. Показовий матеріал для ілюстрування осмислення категорії минулого часу надала творчість белградських сюрреалістів М. Ристича, О. Вучо, Дж. Йовановича та ін. Своєрідного вигляду набувають засоби на позначення минулого часу в соціально спрямованій творчості гумористів і сатириків: С. Сремаца, Б. Нушича, Р. Домановича, Е. Коша. Широко представлено також різні

ракурси осмислення минулого часу в творах літературних «колосів» ХХ ст.: І. Андрича, М. Црнянського, І. Секулич, Д. Максимович, М. Селімовича, М. Капора. У цей контекст органічно вписується творчість цілої плеяди «живих класиків» сербської літератури: Д. Михайловича, В. Огненович, В. Драшковича, Г. Петровича, М. Пантича, З. Карановича та ін. Значну увагу приділено втіленню феномена минулого часу і граматичним засобам на позначення минулого у творчості письменників-постмодерністів, зокрема М. Павича і Б. Пекича. Загалом у дисертації проаналізовано приклади з художніх творів 76 авторів.

Основними **методами** дослідження, використаними в дисертації, є *лінгвістичне спостереження та опис*, необхідні для розгляду мовних фактів різних періодів розвитку мови, *семантичний і структурний аналіз*, *контекстологічний аналіз* – для належного тлумачення часових форм як одиниць тексту й визначення їхніх семантичних ознак на основі загального контексту, *компонентний аналіз* – з огляду на аналітичну будову певних форм, *зіставний* – для аналізу матеріалу різних за будовою й засобами вираження темпоральності мов, *типологічний метод* – для класифікації різнотипних мовних фактів, стосовних реалізації названих засобів і, нарешті, *емпіричний метод*, що ґрунтується головним чином на власному мовному й комунікативному досвіді автора, завдяки якому стало можливим доповнити й відкоригувати окремі положення, стосовні функціонування темпоральних форм у сербській та інших слов'янських мовах.

Наукова новизна дисертації полягає насамперед у підході до досліджуваної проблематики, адже в теоретичному плані, враховуючи всю безумовну важливість синтаксичного критерію, який зазвичай абсолютизується, ми не відштовхувалися від нього. Виходячи з того, що художній дискурс існує для читача і має впливати на його свідоме й підсвідоме сприйняття, відправною точкою ми вважаємо не характер відношення позначуваної граматичним засобом дії до ситуації мовлення, а *комплекс художніх прийомів та стилістичних фігур*, у складі яких виступають претеритальні дієслівні форми та інші граматичні засоби. Продемонстровано, що саме художні прийоми і стилістичні фігури є безпосередніми чинниками і складниками комунікативної стратегії авторів. Часто-густо художні прийоми мають амбівалентний характер: вони водночас слугують засобами парціалізації, а також засобами когезії як структурно-граматичної зв'язності художнього тексту і когерентності як семантичного різновиду його зв'язності. Доведено, що дієслівні форми минулого часу й інші граматичні засоби є лише «верхівкою айсберга», тобто експліцитними показниками темпоральності. Суто лінгвістичного виміру недостатньо, а, отже, слід залучати інтегративний порівняльно-типологічний підхід, що враховує *сукупність екстралінгвальних явищ, онтологічних, філософських та інших параметрів*. Часовий зріз досліджуваного художнього дискурсу (друга половина ХІХ ст. – початок ХХІ ст.) обумовив необхідність вивчення матеріалу не лише в плані синхронії, а й елементів діахронічного підходу.

Завдяки порівняльному аспектові відкривається можливість встановлення співвідношення між канонічним і новаторським використанням художніх прийомів, заснованих на граматичних засобах вираження минулого часу. Новим є й *східнослов'янський компаративний контекст* як спосіб відновлення внутрішньої форми сербських аналітичних і синтетичних дієслівних форм минулого часу та східнослов'янських претеритальних форм. Компаративний план дослідження дозволив продемонструвати значущість потєбнянського принципу аналізу художнього твору, який є для письменника і метою, і засобом досягнення творчого задуму. Показано, що інтегративний порівняльно-типологічний підхід може успішно застосовуватися з урахуванням належності прозових, поетичних, драматичних творів, а також дискурсу сербської літературної критики до *певної літературної течії й жанру*; особливостей структурування метатекстуального *хронотопу* твору, *індивідуального стилю* письменника.

Теоретичне значення полягає в поглибленні комплексних теоретичних засад дослідження процесів, що відбуваються в сучасних слов'янських мовах, зокрема у використанні граматичних засобів сербської мови на позначення минулого часу як однієї з базових онтологічних категорій. Результати дослідження врїзноманїтнюють знання про граматичну структуру сербської мови і її функціонально-стилістичний потенціал. Творче переосмислення традиційних методик дослідження, сучасний інтегративний підхід до вивчення граматичних явищ, а також урахування екстралінгвістичних чинників, ролі онтологічно-філософського та історико-етнологічного контекстів уможливили нове окреслення семантичних обрисів сегмента минулого часу поля темпоральності у сербській літературній мові. Висвітлено не лише типологію усталеного використання засобів позначення минулого часу, а й особливості реалізації претеритальних форм у різножанровому літературному дискурсі. Вагоме значення має не лише дослідження граем, що формують ядро поля темпоральності, а й тих елементів, що займають периферійне становище, формуючи мережу транспозитивних зв'язків. Обґрунтовано нові аспекти історичної динаміки претеритальних систем сербської та східнослов'янських мов, а також твердження, засновані на результатах компаративного аналізу сербських засобів позначення минулого часу та їхніх перекладних еквівалентів у східнослов'янському літературному дискурсі. Дослідження засобів позначення минулого часу слугують розвиткові теоретичних засад вивчення семантики граматичних категорій і відкривають широкі перспективи для подальших компаративних студій.

Практична цінність вбачається в тому, що результати дослідження можна використовувати у викладанні практичного курсу сучасної сербської літературної мови; курсів з історії сербської мови; історичної граматики сербської мови; діалектології сербської мови; методики викладання сербської мови як іноземної; стилістики сучасної сербської мови; спецкурсів, присвячених міжслов'янському художньому перекладу. Матеріал та способи

його класифікації можуть стати в пригоді в укладанні перекладних двомовних словників, зокрема сербсько-українських, українсько-сербських, сербсько-білоруських, сербсько-російських тощо.

Особистий внесок здобувача. Авторка виконала дисертаційне дослідження самостійно. Публікації, у яких висвітлено результати й висновки дослідження, є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дослідження оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях та інших зібраннях: XXXII і XXXIII Міжнародних славистичних форумах пам'яті В. Караджича (Белград, 2002, 2003), VIII Міжнародній Кирило-Мефодіївській конференції (Одеса, 2003), XXXV і XXXVII Міжнародних славистичних форумах пам'яті В. Караджича (Белград, 2005, 2007), VIII Міжнародних славистичних читаннях пам'яті акад. Л. А. Булаховського (Київ, 2008), XVII і XVIII Міжнародних наукових конференціях ім. проф. С. Бураго (Київ, 2008, 2009), Міжнародному науковому симпозиумі «Харківський університет і серби» (Харків, 2009), XIX Міжнародній науковій конференції ім. проф. С. Бураго (Київ, 2010), XX Міжнародному славистичному колоквіумі (Львів, 2011), XXXIX Міжнародному славистичному форумі пам'яті В. Караджича (Белград, 2009), IX і X Міжнародних славистичних читаннях пам'яті акад. Л. А. Булаховського (Київ, 2009, 2010), XX Міжнародній науковій конференції ім. проф. С. Бураго (Київ, 2011), Міжнародній науковій конференції «Академік О. С. Мельничук і сучасне мовознавство» (Київ, 2011), XXXXI Міжнародному славистичному форумі пам'яті В. Караджича (Белград, 2011), XI Міжнародних славистичних читаннях пам'яті акад. Л. А. Булаховського (Київ, 2011), Міжнародній науковій конференції до 170-річчя кафедри слов'янської філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 2012), XXI Міжнародній науковій конференції ім. проф. С. Бураго (Київ, 2012), Міжнародній науковій конференції «Слов'янська фантастика» (Київ, 2012), XII і XIII Міжнародних славистичних читаннях пам'яті акад. Л. А. Булаховського (Київ, 2012, 2013), Історико-літературних читаннях з нагоди святкування 120-річчя від дня народження М. Црнянського (Київ, 2013), XXII і XXIII Міжнародних наукових конференціях ім. проф. С. Бураго (Київ, 2013, 2014), XIV і XV Міжнародних славистичних читаннях пам'яті акад. Л. А. Булаховського (Київ, 2014, 2015), 40-х Міжнародних белградських зустрічах перекладачів «Перекладачі літературних творів перед викликами сучасного світу» (Белград, 2015), XXV Міжнародній науковій конференції ім. проф. С. Бураго (Київ, 2016), XVII і XVIII Міжнародних славистичних читаннях пам'яті акад. Л. А. Булаховського (Київ, 2017, 2018), XXVII Міжнародній науковій конференції ім. проф. С. Бураго (Київ, 2018), XVI Міжнародному з'їзді славистів (Белград, 2018).

Структуру і обсяг дисертації підпорядковано необхідності послідовного висвітлення всіх аспектів досліджуваної проблематики.

Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаних лексикографічних джерел (12 позицій), списків цитованої наукової літератури (590 позицій), літературних джерел (176 позицій) та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 484 сторінки, з яких основного тексту – 422 сторінки.

Публікації. Зміст і основні положення дисертації викладено в 47 публікаціях: монографії «Семантика і прагматика темпоральності у сербському літературно-художньому дискурсі: структурні, стилістичні та компаративні аспекти» (28,13 д. а.; Київ, 2018), 41 статті і 5 тезах (43 одноосібних, 3 у співавторстві), серед яких 25 надруковано у фахових наукових виданнях України, 7 – у закордонних, 14 – в інших наукових виданнях. Загальний обсяг опублікованих статей – 22,7 д. а. Загальний обсяг усіх публікацій – 50,3 д. а. (бібліографію подано на стор. 29–34).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У «**Вступі**» окреслено актуальність теми дослідження, її зв'язок із науковими темами, визначено наукову новизну, мету, завдання, об'єкт, предмет і методи, гіпотезу і джерельну базу, обґрунтовано теоретичне і практичне значення дисертації. Наведено кількість авторських публікацій.

У **першому розділі** – «*Теоретичні засади вивчення претеритальних часових форм у сучасній сербській та східнослов'янських літературних мовах*» – лінгвістичні виміри дослідження претеритальних форм у сербському художньому дискурсі розглянуто в контексті сучасних тенденцій, стосовних тлумачення категорії часу в гуманітарних і точних науках. Вивчення засобів вираження минулого часу в сербській мові потребує врахування чинників теоретичного і методологічного характеру. Переосмислено загальнонаукові виміри дослідження претеритальних форм у сербському художньому дискурсі з урахуванням тенденцій і підходів до вивчення категорії часу в різних науках у контексті її антропоцентричності. Проаналізовано генезу й симбіоз міфологічних уявлень сербського етносу про минулий час, риси «балканської» моделі світу із притаманними їй циклічністю й вічним поверненням. Образ минулого часу в сербському художньому дискурсі віддзеркалює загальнолюдські уявлення про цю категорію в плані синтезу моделей, що їх виокремлюють сучасні дослідники. Нині превалюють уявлення про час, які є синтезом чотирьох моделей (міфологічної, есхатологічної, ентропійної і серійної). «Спадковим» теоретичним підґрунтям, виявом генетичної пам'яті народу із погляду граматичного втілення часу в сербській літературі стали народні уявлення про час давніх слов'ян. Значний вплив на конфігурацію сегмента минулого часу поля темпоральності мало прийняття сербами християнських поглядів на світ у візантійській концептуально-естетичній версії, що дало додатковий поштовх розвитку ментальності й переосмисленню категорії часу. Проблема інтерпретації минулого часу в сербському літературному дискурсі пов'язана з історичною долею етносу, відбитком, який наклало на його

ставлення до минулого багатомірове перебування Сербії у складі Османської та Австро-Угорської імперій. Пояснення слід шукати і в специфіці геополітичного положення Сербії як країни, що лежить на перехресті різних релігій і культурних ареалів, у її буремній історії, ментальності й генетичній пам'яті народу. Сербська літературна мова як основа національної ідентичності репрезентує сукупність найзначніших духовних складових, якими є православ'я, Святий Сава, Святий князь Лазар, назви народу, країни і мови, сербська кирилиця, Косово і Метохія, Негош, Карагеоргій (П. Піпер, М. Телебак). Проаналізовано історико-культурний контекст: ідеться про сакралізацію «косовського міфу», відображеного в сербському епосі. Серед характерних ознак парадигми сербської ідентичності простежуються повернення до минулого, символічні й культові дати в «колективних автобіографіях», пов'язані з міфами, релігійними віруваннями і з трагічною битвою на Косовому полі 1389 р. Невід'ємною складовою сучасних наукових розвідок у царині уявлень про час стали й «ментальні мапи», що сприяють візуалізації сербської релігійної, етнічної, мовної та історичної ідентичності. Схарактеризовано зв'язок між мовою і плином часу, який по-різному маніфестується в художньому дискурсі. Мова підлягає постійним змінам і динамічно виявляється в часі. Оскільки домінантою поля темпоральності виступає граматичний час, експліцитними показниками минулого в художньому дискурсі виступають претеритальні форми. (У теоретичному розділі схарактеризовано *обриси та структуру сегмента минулого часу поля темпоральності*. Ядро цього сегмента складають грами минулого часу як вияви єдності значення та способу його вираження: *перфект із допоміжним дієсловом* (найуживаніша форма); *перфект без допоміжного дієслова* або «усічений» перфект); *аорист*; *імперфект*; *плюсквамперфект*. Три останні форми різною мірою, але демонструють тенденцію до занепаду і зникнення.) Розглянуто кореляцію теоретичних дефініцій та дискурсних функцій кожної з форм минулого часу в різножанровому художньому дискурсі. *Перфект із допоміжним дієсловом* є здебільшого стилістично немаркованим і семантично нейтральним часом, що вирізняється численними видами темпорального і модального вживання. Однак, низка відтінків його значення вимальовується на тлі контрастивного аналізу перфекта і його корелятивів у сербській та інших мовах. Генетично пов'язаний із перфектом із допоміжним дієсловом *неповний («усічений») перфект* є різновидом еліпсису, він виступає здебільшого в релятивній часовій функції, має модальний, експресивний відтінок значення і часто слугує для пришвидшення опису минулих подій, що відбувалися до настання ситуації мовлення.

Розвиток *аориста* й *імперфекта*, успадкованих від праслов'янської мови, був своєрідним і тривалим, а питання щодо їхнього статусу у сербській мові завжди відносилися до розряду неоднозначних. До суттєвих рис функціонування нинішнього імперфекта слід віднести подальше звуження сфери його вжитку, майже повне зникнення з мови публіцистики й сучасних засобів масової інформації, що кваліфікується як значний відступ від

мовного стану часів В. Караджича (М. Івич). Особливе місце в сучасній сербській мові посідають форми імперфекта від дієслів *бити* і *звати се*. При цьому в семантичному спектрі завжди наявні два компоненти: компонент значення теперішнього часу, що підтверджується можливістю заміни форми презенсом, а також модальний компонент евокації. Симптоматичним є те, що компаративним фоном для підкреслення специфіки сербського імперфекта, так само, як і аориста, слугують факти інших індоевропейських мов. Хоча *аорист* також виявляє тенденцію до занепаду, лінгвісти засвідчують його статус у сербській мові як живої, на відміну від імперфекта, претеритальної форми. Окрім стилістичної й експресивної конотованості, на «резистентність» аориста впливають його прагматичні властивості: створення наративного тексту, наявність ефекту неочікуваності, здатність формувати «ланцюг» темпоральної прогресії. Вагомі доповнення до окресленої картини поступової «агонії» синтетичних форм минулого часу додає звернення до сучасної *діалектологічної мапи* Сербії, яка віддзеркалює стан реального функціонування претеритальних форм дієслова у діалектах. Унікальність ситуації у мовах напіваористного типу і, зокрема, у сербській, полягає в тому, що обидві синтетичні дієслівні форми минулого часу не лише неоднаковою мірою представлено на теренах поширення сербської мови – вони мають на певних територіях свої характерні особливості. Аналіз мапи свідчить про те, що в деяких діалектах аорист і імперфект зовсім не представлено й витіснено аналітичними формами перфекта, натомість в інших синтетичні форми продовжують своє існування, зазнаючи різних змін.

Схарактеризовано функції *плюсквамперфекта* як аналітичної дієслівної форми з обмеженою сферою вжитку, що здебільшого утворюється від дієслів доконаного виду. У сербській мові наявне варіювання двох моделей цієї форми. Визначено, що крім «традиційних» функцій плюсквамперфекта важливого значення в сербському художньому дискурсі набувають: функція ретроспективної актуалізації; функція позначення результату ситуації, що була релевантною в минулому; позначення перерваної ситуації в минулому; функції дезактуалізації минулої дії та контрафактичної умови.

Оскільки поле темпоральності є сферою зі складною *транспозитивною мережею*, значне місце у його межах посідають часові дієслівні форми, які в художньому дискурсі набувають здатності до відходу від своєї основної семантики й до вживання в генетично невластивій їм функції минулого часу: *кондиціонал I* (*радио бих*), *футурум (майбутній час) I*, *імператив (невај; истерај; постави)*, *інфінітив* тощо. Попри те, що лінгвісти схильні витлумачувати транспозиційний потенціал грамам минулого часу порівняно з грамами теперішнього та майбутнього часу як найобмеженіший, грамами минулого часу в сербському художньому дискурсі демонструють вражаючий спектр семантико-експресивних можливостей.

На *периферії* сегмента минулого часу поля темпоральності у сербській мові перебувають недієслівні засоби. Це насамперед *прислівники* зі

значенням темпоральної локалізації, *іменники, числівники, прикметники, сполучники* із часовим значенням, *сполучникові слова, прийменники*, функція яких зводиться до локалізації дії в часі. Крім зазначених елементів, як і в інших слов'янських мовах, чільне місце в названому фрагменті семантичного поля минулого часу посідають лексеми на кшталт *време, случај, година* та ін.

Представлено загальну ретроспективу історії дослідження претеритальних часів у сербській лінгвістиці; проаналізовано передумови появи теорії А. Беліча про синтаксичний індикатив, релятив і модус, її подальший творчий розвиток М. Стевановичем, а також висвітлено порівняльний аспект вивчення парадигм дієслівних форм минулого часу в сербській та східнослов'янських мовах. У полі зору перебуває історична динаміка формування сучасної конфігурації системи минулих часів дієслова і дієслівного виду в сербській та східнослов'янських літературних мовах.

Другий розділ – «Типологія використання граматичних засобів на позначення минулого часу в різножанровому сербському літературному дискурсі» – репрезентує серію канонічних художніх прийомів, заснованих на різноманітному використанні граматичних засобів позначення минулого часу. Проаналізовано семантико-експресивний потенціал претеритальних форм дієслова *в описах природи, зовнішності й психологічного стану* героя твору, визначено їхнє місце як засобів комунікативної стратегії автора. Синтетичні та аналітичні претерити розглядаються як опорні елементи процесуальної структури сербського прозового діалогічного дискурсу різних періодів. Особливо виразними в названих описах виступають переважно імперфекти й аористи – синтетичні дієслівні форми минулого часу, а також різновиди аналітичних форм плюсквамперфекта. Бажаний ефект ретардації, подекуди навіть стагнації сюжету, створюваний імперфектами й плюсквамперфектами, значно посилюється, якщо названі описи виступають *на початку твору, на початку абзаців* або ж відкривають *великі оповідні пасажі*, сприяючи стратегічно продуманій автором *часовій парціалізації* художнього твору: «Сунце се беше распануло у далекој прековској равници...» (Л. Лазаревич); «Чудна беху та два ока»; «Беше то зрео човек»; «Беше то тако самовольна и ћудљива нарав» (С. Ранкович). Проте, якщо імперфекти й плюсквамперфекти істотно сповільнюють темп оповіді, сприяючи створенню статичних картин, ефекту «стоп-кадру», то аористи пожвавлюють темп оповіді, пришвидшують дію, спричиняють стрімку зміну картин і ситуацій. Використання аориста в описах природи веде до появи експресивно-стилістичного ефекту, прямо протилежного конотаціям, створюваним за використання імперфекта. На відміну від розлогих і статичних прозових картин природи, створених за допомогою імперфектних форм, перед читачем постають насправді динамічні пасажі («Над смреком прва звезда блисну, Чу се ћук; негде вода засја. Под кишом мрака жали кисну, Омара дуну с црна класја» (Й. Дучич). На прикладі класичних творів С. Матавуля й І. Чипіко проаналізовано функції претеритальних форм сербських *verba dicendi* або ж дієслів, еквівалентних їм за семантикою

(зокрема синтетичних аористів), як опорних елементів *процесуальної структури діалогу*. Діалогічний дискурс романів названих авторів демонструє справжнє розмаїття *verba dicendi* (*рече, викаше, дераше се, поче і т. д.*), *verba cogitandi* (*помисли, паде на памет, поћи у сусрет (мислима)* тощо) та дієслів руху. Аналіз засвідчив важливу стилістичну роль цих форм на всіх фазах розвитку художніх діалогів: на початку, в середині, на завершальній стадії; у ході розмови, в процесі зміни комунікантів та «перемикання» реплік персонажів: « – Нека те враг носи и са твојим коштитуционом – *кукаше* Мандалина...» (С. Матавуль); « – Је ли млада? – *огласи се* изнутра...» (І. Чипіко); « – Што је? – *упаде у ријеч* господар...» (І. Чипіко). Оскільки С. Матавуль та І. Чипіко родом із Далмації, природно, що засоби вираження минулого часу в їхньому діалогічному дискурсі є цікавими і з погляду «етнографії мови». У цьому сенсі найпоказовішими є форми перфекта з допоміжним дієсловом або ж перфекта без допоміжного дієслова, характерні для далматинських діалектів, які відрізняються від усталених форм перфекта у сербській літературній мові: «...Путујући из Задра на коњу, па и *уломија* ногу, од шта *је* дуго *болова*... Кад је опет била глад..., он *је* *закупија* жито и прода га...» (С. Матавуль); « – *Јеси ли затворија* понистре, – питаше фра...» (С. Матавуль); «Тако *је хтија* њен заручник ...» (І. Чипіко).

Характерним стилістичним прийомом репрезентації часових координат є використання дієслівних форм минулого часу в різних видах *повторів* у творах митців доби романтизму й модерну: Й. Дучича («*Знадем* за неме сутоне, Кад сав шум земље нестане... *Знадем* за ноћи звездане...»); «*Тражих* те на брегу; и не налазећи Твој узрок и разлог у људскоме болу, *Тражих* твоје благо присуство у срећи»); у творах М. Ракича («Господ *је* тако *хтео* да ме *створи*, У земљи где се монотонно живи... Јер Бог *је* тако *хтео* да нас *створи*, У доба кад се монотонно живи...»); у віршах інших представників «золотої» доби сербського модерну – В. Петковича-Диса («Ноћ кад плава мине, *Отвараху* своје црне кање... *Отвараху* очи пуне сјаја... *Отвараху* очи, црну кос...») і С. Пандуровича («*Устао сам*, када Поноћ глува ... невеселе, сиве стазе чува. ...*Устао сам*, да обиђем руже, у своме врту...»). Картину поширених канонічних уживань доповнює виявлення семантико-експресивного навантаження претеритальних форм з *інверсійним порядком слів* у поетичному дискурсі доби декадансу. Проаналізовано дві групи прикладів: 1) з інверсійним порядком слів у межах самої претеритальної форми або з дистанційним положенням основного й допоміжного дієслів (аналітичні форми минулого часу); 2) з претеритальними формами у контексті загального інверсійного порядку слів у реченні (здебільшого синтетичні форми минулого часу). Утім, такий поділ є досить умовним, адже інверсія і першого, і другого типу є виразним художнім прийомом, який не лише впливає на семантику претеритальних форм, а й збагачує діапазон їхніх експресивних конотацій. Значний матеріал у цьому плані дає поетична творчість В. Ілича. У різноманітному спектрі можливих варіацій інверсійного порядку слів у претеритальних формах у дискурсі цього автора особливо

помітними є приклади *вживання експресивно насичених заперечних форм перфекта з допоміжним дієсловом у постпозиції до основного* («У селу влада мир. Још нико устао није...»). Іще більше розмаїття заперечних форм перфекта з інверсійним порядком слів знаходимо в творах М. Ракича: «Но још у мени *ишчезнуо није* Следбеник Младог Вертера, што сања...»; «...Али знам и узрок зашто тако бива, јер *прошао нисам* кроз живота хуку».

Не менш насиченими з погляду сили й концентрації семантико-експресивного заряду вважаємо *синтетичні претеритальні форми*, що є *стилістичним оздобленням інверсійного порядку слів у реченні* в поетичному дискурсі. Аористи та імперфекти стали незамінними «інструментами» в наборі образних засобів, спрямованих на пошук форми, для В. Ілича, який експериментував із варіаціями на тему античного гексаметра: «И звуци *јекнуше* благо, и јаче, и јаче грме, И *распркаше* се силно под сводом мрачнога храма...»; «И затим тише и тише *јацаху* сребрне струне, И *премираху* болно и тиху њихови гласи...». Попри те, що синтетичні аористи відіграють роль катализаторів дії, а імперфекти сповільнюють її і сприяють появі ефекту ретардації, обидві форми виразно стилізують художній контекст під античність, додаючи йому вишуканої пафосності й розставляючи смислові акценти. У центрі уваги перебуває й детальний аналіз стилістичної й експресивної ваги форм минулого часу як *ключових елементів паратексту* (в авторських ремарках, заголовках тощо) у сербській класичній комедії ХІХ – першої половини ХХ ст. Дослідження функцій форм минулого часу в ремарках різних за особливостями творчої манери драматургів (Й. С. Поповича, М. Глишича, П. Кочича та Б. Нушича) свідчить про семантичний потенціал і вагоме експресивне навантаження претеритів. Сербські художні джерела засвідчили поліфункціональність ремарок і їхню трансформацію у психологічній драмі. Специфіка паратексту полягає, зокрема, в тому, що під час перегляду театральної вистави він відіграє важливу роль у візуалізації дії. Форми аориста, утворені від дієслів руху, перетворюються на дієві засоби реалізації театрального перформансу: «Фема (*подбочи се; ухвати га за руку; полети на њега, на се опет тргне*)»; «Евица (*изиђе напоље*)» (Й. С. Попович); «Живан (*одмахне руком*)»; «Неша (*махне главом*)» (М. Глишич). Паратекст може бути по-різному інтегрованим до структури дискурсу сербської драми: ремарки можуть бути як у препозиції («Rina (*pohita ti u susret*): Ти знаш?») (Б. Нушич)), так і в постпозиції до реплік дійових осіб («Ljubomir: ...Izvinite, molim vas, izgleda da nisam u podesan čas došao. (*Ostavi knjigu na sto*)» (Б. Нушич)). Суттєве значення мають також ремарки, що посідають проміжне становище між репліками персонажів, слугуючи своєюрідною паузою: «Живка: Иди ми брзо зови Дару. Рака: (*Оде десно*). Чеда: Ја!» (Б. Нушич). Важливої ролі набувають і розлогі ремарки, побудовані на використанні низки претеритальних форм: «Пера *добило* класу, Ђока *се разболео*, Стева *положио* испите, ... госпа Мица *купила* нову спаваћу собу, госпа Савка *ошпишала* косу, ... прија-Маци *изгорео* куглов..., и прија Анка *изгубила* ... сто седамдесет динара» (Б. Нушич). Пильну увагу приділено

ролі прислівників, вербоїдів та інших лексичних засобів у створенні маргінального темпорального фону сербського прозового дискурсу. Периферію сегмента минулого часу граматичного поля темпоральності в сербській мові складають недієслівні засоби, які, не дублюючи семантики грамам минулого часу, збагачують її й проливають світло на конфігурацію хронотопу художнього твору. Цей аспект проаналізовано на прикладі знакового твору сучасної літератури – роману «Ніч генерала» В. Драшковича. Великі пасажі, побудовані на претеритальних формах дієслів, підсилених вербоїдами, «вмонтовано» до проникливих сповідей персонажів роману. При цьому зазвичай можна фіксувати співіснування щонайменше двох темпоральних нашарувань: це основний план оповіді (який у вербальному плані може бути вираженим перфектом, перфектом без допоміжного дієслова або аористом) та другорядний (репрезентований дієприслівником минулого або теперішнього часу, а також прислівниками з темпоральною семантикою), що виконує роль своєрідного акомпанементу. Емоційне напруження в тексті в таких випадках зростає з кожним реченням: «Мој отац, адвокат *тада*, ме је киндаповео из Београда и одвео у Скопље, код баке, удесивши са полицијом да ме држе у строгом кућном притвору»; «...И ту се тај продорни глас *изгуби*, јер се један плећати мушкарац, у шумадијском оделу, *прогура* до њега и, *приневши* му стиснуту песницу до усана, *урликну...*» (В. Драшкович). Дієприслівникові звороти можуть не лише доповнювати семантику претеритів, а й збагачувати їх експресивно, створюючи додатковий темпоральний фон, розрахований на сприйняття не лише слуховими, а й зоровими рецепторами: «Не рече, међутим, да је у мислима његовим, судница била препуна, а он, *уперивши прст* у ђенерала Михаиловића, *опонашао* и чак *надвисивао* друга Вишинског...» (В. Драшкович).

Проаналізовано типові зразки виразної *транспозиції* первісної семантики дієслівних форм. Одним із прикладів послуговував *оптативний перфект*, що вживається у побажаннях, уславленнях, прокляттях, лайливих висловлюваннях тощо, в яких ця форма втрачає зв'язок із минулим часом, а акцент переноситься на модальний компонент, що є основним джерелом експресивності. Випадки такого вживання оптативного перфекта віднесено до двох основних тематичних блоків. Один із них – звеличування й висловлення подяки й пошани Богові, привітання або ж добрі побажання зі згадкою його імені, уславлення або заздравиці тощо: « – Жива *била!*» (Я. Веселинович); « – Христос *васкрсе!*» с пуно страхоте, глас му захори...»; « – Бог *сачува*» (І. Чипіко); « – *Živio gospodin Lepršić!*» (Й. С. Попович). До іншого різновиду слід віднести лайливі висловлювання, прокльони зі згадуванням імені Бога, святого хреста або диявола: «*Ubio bog koji je prvi zapoćeo!*»; «О, *časni te krst potro!*»; «Та *trista te vragova odnelo!*» (Й. С. Попович); « – А све ми знаш..., *ђаво те знавао!*» (С. Матавуљ). Показово, що оптативний перфект із нібито лайливим відтінком як модально конотована дієслівна форма з широким діапазоном значень далеко не завжди

має негативний відтінок. Майстерно використана форма, яка поза художнім контекстом сприймалася б як вислів пейоративного змісту, може природно вписуватися до проникливого інтимно-ліричного дискурсу, а надто коли автор удається до обігрування оптативного перфекта в складі розширеного *риторичного запитання-звертання*: «Srce moje samohrano, ko te dozva u moj dom? ...Srce moje, srce kivno, ubio te živi grom!» (Л. Костич).

Третій розділ – «Особливості реалізації претеритальних форм дієслова у різножанровому сербському літературному дискурсі» – ілюструє функціонування граматичних засобів вираження минулого часу характерне саме для сербської мови, у тих жанрах літературного дискурсу, які визначають «обличчя» сербського літературного процесу. До таких особливостей належать стилістичні функції *перфекта без допоміжного дієслова*. Завдяки розширенню семантико-експресивного діапазону перфекта з допоміжним дієсловом, що поступово перебирає на себе роль універсальної форми минулого часу, спектр функцій «усіченого» перфекта окреслюється особливо рельєфно. Генетично він, безперечно, пов'язаний з перфектом із допоміжним дієсловом. Попри той факт, що у структурному плані ця форма співвідноситься з дієслівними формами минулого часу в усіх східнослов'янських і деяких західнослов'янських мовах, у семантичному відношенні вона зовсім не є тотожною їм, адже за рахунок втрати допоміжного дієслова неповний перфект є різновидом еліпсису, а елізія пожвавлює оповідь. Стилістичні функції неповного перфекта найповніше розкриваються у декількох ракурсах. Ідеться, зокрема, про використання цієї форми *на початку прозової оповіді*: такий спосіб уживання усіченого перфекта йде від сербських народних оповідань і казок: «*Ишао у Шабац, ишао из Шапца – увек у Лесци чујем песму*» (Я. Веселинович). Характерна функція перфекта без допоміжного дієслова розкривається і в контекстах, де його використовують для позначення минулих дій, що неодноразово повторювалися й змінювали одна одну, в дискурсі класичної драми: «*Поред општине, и кућа ми је пуна. Те овај, те онај дошао. Механџија дошао. Главу увио, руке обесио*» (Б. Станкович); «*Jazavac se zaoštrio, nakostrešio, pa trči kroz sudnicu*» (П. Кочич). Особливої ваги форми усіченого перфекта набувають на початку поетичних творів, де автор є обмеженішим у виборі граматичних засобів позначення часу, ніж у прозі: «*Одвела ме туга и мисли злослутне / У поље, далеко*» (Й. Дучич); «*Ево данас умор нао на ме. У очима поглед заборав...*» (В. Петкович-Дис). У таких контекстах актуалізуються функції усіченого перфекта, які полягають у тому, що він, по-перше, містить елемент результату або наслідку дії, а, по-друге, є передвісником наступної дії, яка в найближчому контексті виражається повним перфектом або іншими формами. Посилення семантики перфекта без допоміжного дієслова простежується, зокрема, у прозі гротескно-сатиричного спрямування, де такими формами автори послуговуються для викриття вад суспільства: «*Салетели ми Срби, па више од пет стотина година кукај: «Јао, Косово!... Куку Лазо!»*» (Р. Доманович). Дієслівні форми минулого часу є вагомими

стильотвірними елементами дискурсу *сербської літературної критики кінця XIX – початку XX століття*. У своєму інструментарії літературно-критичний дискурс має багато спільного з арсеналом художньої літератури і часом не відстає від неї за образністю у творах Й. Скерлича, Б. Поповича, Л. Недича і П. Поповича. Про це свідчить використання плюсквамперфекта з дієсловом-зв'язкою у формі імперфекта та плюсквамперфекта з дієсловом-зв'язкою у формі перфекта, які, на перший погляд, не мали б використовуватися у межах наукового стилю: «Скрхавши Вишњу, која му *се била* у поверењу *предала*, у својој слабој вољи несвесног себичњака он се дао завести од Беле...» (Й. Скерлич); «Док се Сили-Придом узбуђено сећа мале руке једне шеснаестогодишње девојке коју *је* случајно *видео* у железничком вагону, њене мале руке која се под млечном светлошћу лампе у вагону прелива као опал, и коју *бејаше* мало *осенила* њена манжета, дотле из Змајевих песама не познаје нједне црте оне жене коју Змај тако дуго и једино волео» (Б. Попович); «Доситеј са својом Аутобиографијом за коју се широм свих српских покрајина чуло, *беше распалио* у младоме Јоакиму жељу за путовањем...» (П. Попович). На окрему увагу заслуговують стильові експерименти П. Поповича, в яких він удається до оригінального «міксу» імперфективів і аористів у критичному дискурсі, використовуючи синтетичні форми, пожвавлюючи оповідь, але не виходячи за межі наукових канонів: «По повратку Константин *оде* брату на Олимп. Док су они *бављаху* тамо, *деси се* у Цариграду важна промена на патријаршијском престолу: *би* збачен патријарх Игњатије, а његово место *заузе* Константинов пријатељ Фотије».

Продемонстровано, що теоретично усталений стилістичний діапазон сербських графем минулого часу може значно розширюватися. Чи не найактуальнішою у цьому сенсі можна вважати своєрідність *хронотопу листів* у контексті художнього дискурсу, які зазвичай сприймаються читачем через призму декількох часових нашарувань. Листи як художній прийом і стилізація *епістолярного жанру*, як невід'ємна складова комунікативної стратегії автора, як засіб структурування художнього дискурсу постають у декількох іпостасях. Листи є органічним складником художнього дискурсу: вони мають особливе семантико-експресивне навантаження, зумовлене не лише їхньою специфікою як засобу суспільної комунікації, а й роллю листування в контексті історії сербської нації. Співвідношення «автор художнього тексту як «адресант»/читач – як «адресат» повідомлення» є досить умовним. Крім того, слід брати до уваги, що читач спілкується не безпосередньо з автором, а з текстом. Крім того, читач іноді є дистанційованим від автора в часі, він є головним «співадресатом» листів, що їх персонажі художніх творів надсилають одне одному. Цікавими у цьому плані є листи у коротких прозових формах класиків XIX ст. – експліцитні вияви глибинних психологічних конфліктів, де йдеться про особисту драму героя, а весь хронотоп просякнuto образами імпліцитного автора і «наратора» як технічного засобу. Деякі з «листів» оформлено у *традиційній манері*, за всіма правилами епістолярного жанру – лист містить *звертання*,

основний текст і підпис. Серед формальних різновидів листів у сербському класичному художньому дискурсі вирізняються листи, які найбільше тяжіють до *репортажів про людей та актуальні події*, сповнених правдоподібних деталей та особистих переживань. Окрім колоритних форм імперфекта («*беху*») і аористів («*ставих*»; «*беше*»), виразними «інтимізаційними» моментами у віртуальних діалогах героя з другом часто виступають також звертання й вигук: «Тако сам и ја, мој драги *Павле* ... на људима проучавао људе. ... Хеј, ала то *беху* часови тешка и слатка рада... И све што *ставих* на хартију, *беше* ми бледо» (Я. Веселинович).

Від специфіки вербального втілення аналітичних форм (перфекта або плюсквамперфекта) і складності їхнього художнього переосмислення залежить і можливість своєрідної *персоніфікації минулого часу*. У персоніфікованому вигляді минулий час постає і як образ верховного судді, і як параметр, за допомогою якого вимірюється цінність людського життя в іншому різновиді – у *філософських прозаїчних есе* Й. Дучича зі збірки подорожніх нотаток «Міста й химери»: «Међутим, време је и овде *учинило* освету над стварима и над људима»; «*Дуго сам* времена *био остао* без друштва». Образи відвіданих автором європейських міст у контексті минулого часу постають у *глобалізовано-персоніфікованому вигляді* й набувають статусу дійових осіб завдяки використанню розширених форм перфекта з відтінком ітеративності, утворених від дієслів недоконаного виду: «*Сретао сам* душу Венеције, мирну и меланхоличну... *Виђао сам* је како *прође* преко пијаце, *мине* преко каквог мостића, и *згуби се* у неком предграђу...» (Й. Дучич). Іще складнішим і глобальнішим за своїм задумом є хронотоп «Листів із Норвегії» І. Секулич – поєднання різних літературних жанрів – мандрівних нотаток, есе, сповіді, ліричної прози. Міркуючи про місце людини у всесвіті, автор розширює й абстрагує просторові межі її перебування до божественно-космогонічних масштабів, використовуючи для вираження складних смислів універсальну форму перфекта з допоміжним дієсловом: «*Čovek je nomad po srcu svom, po misli svojoj, po idealima svojim. On jenomad po volji božijoj, koja ga je stavila među ogromna prostranstva neba i zemlje*» (І. Секулич). Надзвичайно колоритними є листи Анастаса Браніци, героя постмодерного роману Г. Петровича «Крамничка „З легкої руки“», адресовані коханій цього персонажа, коли вони постійно зустрічаються під час спільного віртуального поринання в «повне читання» тих самих книжок. У листах, які згодом трансформуються в епістолярний роман під назвою «Моя спадщина», серб Анастас Браніца не лише освідчується француженці Наталі Увіль у коханні, він також прагне передати їй свій «етнокультурний код». Г. Петрович послуговується формальними різновидами перфектів із допоміжними дієсловами, які промовисто демонструють майже необмежений семантико-експресивний діапазон («*стао да задобија*»; «*је затицао*»; «*је био (сигуран)*»; «*није прочитао*»; «*се чинило*»; «*су измаштали*»; «*се ослањао*»; «*читао је*»; «*је успевао да извуче*»).

Чи не найцікавішу роль відіграють сербські дієслівні форми минулого часу в літературних жанрах із *максимально розмитими обрисами хронотопу*. Зокрема, великої своєрідності побудови хронотопів і новим підходом до висвітлення вічних тем відзначався *белградський сюрреалізм*, що сформувався в середовищі белградських інтелектуалів на початку 20-х рр. ХХ ст. Так зване «автоматичне письмо» сповідувало принципи винятковості і незмінності створеного тексту, а темпоральність у сюрреалістів зазвичай є пов'язаною зі сном як потягом до ідеального, з «оніричним» часом, що існує в емпіричному просторі найпотаємніших куточків підсвідомості й переростає в «оніричну» фантазмагоричну реальність. Такими постають часові параметри у творчості М. Ристича, А. Вучо і Дж. Йовановича. Вірші М. Ристича характеризуються майже повною відсутністю часо-просторової прив'язки, відстороненістю від реальності й абстрактністю. Це, фактично, «потік свідомості», позачасове філософське відображення певного настрою. Граматичними засобами вираження минулого часу є універсальні перфектні форми з допоміжними дієсловами й усічені перфекти. Поєднання «простих» мовних засобів зі складністю сюрреалістичного світосприйняття справляє відчутний експресивний ефект: «*Прошао сам* том реком, муљ своје сопствене жеђи И *остао сам* на дну: скамењен крвоток трајни Разгранат матицом, изједначен са водама *Прошао* или ћу проћи, прошли и будући, сада већ *био сутра*» (М. Ристич). Порівняно рідко звертається до синтетичних форм у своїй поезії А. Вучо, роблячи основний акцент на використанні перфекта з допоміжним дієсловом і розставляючи експресивно-семантичні акценти за допомогою дистантних повторів у вигляді риторичних запитань, що ґрунтуються на перфекті: «*Pečati poraznih snova i besni zaleti hajke Sustižu bivolska stada i trula kosmata jata ... Gde je nestala ona? Spuštena gvozdена ploča pred kojom stoji senka Pred kojom лежи blato pred kojom skićim pseto... Gde je nestala ona?*». Характерною особливістю використання претеритальних часів є часте зашифрування складного смислу в універсальних формах перфектів із допоміжним дієсловом у творах Дж. Йовановича, де автор асоціює метафізичну основу життя з таємницею: «Тромије отиче моја крв од сваке заспале тишине Никада *нисам био* тајна човек, само човек».

Значний інтерес становить використання граматичних засобів позначення минулого часу в інших різновидах літературних творів, які також характеризуються значною розмитістю меж метатекстуальних хронотопів, не мають чітких канонів і перебувають на межі художнього й публіцистичного стилів. Одним із таких жанрів є *есе*, які зазвичай присвячуються філософським роздумам на певну тему або, якщо вони й мають певний сюжет, то характеризуються значним ступенем розпливчатості й розмитості хронотопних параметрів. Такими, зокрема, є есе Й. Дучича зі збірок «Скарб царя Радована (Книга про долю)» та «Ранки з Леутара» (Роздуми про людину)». Есеїстика цього автора позначається використанням усіх дієслівних форм минулого часу, проте загальним моментом, який об'єднує

цей процес, є креативне «вплетення» їх до складу *риторичних запитань і вставних речень*: «Самоубиство из достојанства, постојало је чак и у старој Грчкој. Зар се Анаксагора није био замотао у плашт и легао да себе умори глађу, и Демостен је попио свој отров...»; «А пошто не постоји судија, не постоји, учаше Епикур, ни страшни суд...». За широкомасштабністю філософського тлумачення універсуму до есеїстики Й. Дучича наближаються есе філософського характеру І. Андрича, присвячені конкретним реаліям, персонажам, а також людським почуттям – складовим «тонкого світу», які набувають значення символів і ефекту глобальності. Крім того, в І. Андрича час є не тільки тлом, а й важливою, персоніфікованою дійовою особою: «*Slušajući najgorču i najlepšu muziku koju sam ikada čuo, odjednom mi se ukaza kameni most, presečen po polovini...*»; «*Rimski mostovi u južjoj Italiji, od bela kamena sa kojih je vreme odbilo sve što je moglo odbiti...*».

Чільне місце в розділі посідає дослідження виражальних можливостей засобів позначення минулого часу як «будівельного матеріалу» в тих літературних жанрах, завдяки яким сербська література ХХ ст. зайняла гідне місце у світовому літературному контексті, де на перший план виходить *семантизація самої форми*. Це своєрідність часових координат у *романі-параболі*, *постмодерних романі-лексиконі*, *романі-клепсидрі*, *романі-горосконі*, у *постмодерній фантастиці*. До універсальних стилістичних прийомів, пов'язаних із авторською стратегією роману-параболи М. Селімовича «Дервіш і смерть» слід віднести той факт, що основним засобом граматикизації минулого часу й презентації його читачеві виступають форми універсального перфекта з акцентом на свідомому їх використанні у складі дистантних семантичних повторів. Характерною рисою є певна закономірність: у тих фрагментах параболічного роману, де сюжет безпосередньо наближається до ключових моментів твору і де увагу зосереджено на духовному світі героя, стилістичної ваги набувають форми перфекта, утворені від дієслів, які позначають процес споглядання, як у прямому, так і в переносному сенсі. Автор часто вживає перфект із допоміжним дієсловом, утвореним від двовидового дієслова *videti*: «*I u snu sam vidio tu sliku, kad smo u rano jutro... odlučili da umremo kao vojnici Boga velikoga*» (М. Селімович). Поряд із перфектами для позначення процесу споглядання, експресивної ваги у романі-параболі набувають перфекти від дієслова *slušati*, які разом із перфектними формами, утвореними від дієслова *gledati*, надають фрагментам художньої стереоскопічності: «*Slušao sam zaista, to je sigurnije. Slušao i čuo, iznenađen što ona ne priča sasvim obicnu priču, ... i vrijedilo je slušati, vrijedilo više nego gledati*» (М. Селімович). Вагомого експресивно-стилістичного значення аналітичні й синтетичні претерити набувають у класичних *творах постмодерністського спрямування*, в яких автори відмовляються від традиційної лінійної структури й усталених часових координат і першорядного значення набуває семантизація форми. Для романів М. Павича характерним є домінування форми на противагу

змістові, трансжанрові експерименти, можливість гіперрецепції (А. Татаренко, З. Гук). Окреслено декілька виразних моментів, притаманних вербальному оформленню презентації минулого часу в цьому жанрі. Вони по-новому представляють семантико-експресивні можливості *аориста* як компактної, проте надзвичайно колоритної в експресивному розумінні синтетичної форми, авторське вживання якої у романі-гороскопі М. Павича «Зоряна мантия: астрологічний путівник для невтаємничених» дає підстави для узагальнень. Автор або підпорядковує цю динамічну, мобільну й сповнену внутрішньої енергетики форму розповіді про минулі події (тобто з метою стилізації) або ж надає їй забарвлення дискурсного маркера тексту, котрий сигналізує *про перехід героя до іншої реальності*. Аористи є також безпосередніми «передвісниками» *дивовижних подій* і постійними «супутниками» *оніричних мотивів*: « – Какво је ово сад обрнуто чудо? – помислих – узалуд сам потегао чак овамо у Хајделберг... Тада се у прозору уместо ђавола *појави* моја пријатељица и убрзо *седе* до мене задихана...»; «И тада *се деси* нешто као чудо» (М. Павич). Складна філософія часу в житті, життя й кохання в часі втілюється в *романі-клепсидрі* М. Павича «Внутрішня сторона вітру, або Роман про Геро й Леандра». Цей зразок гіпертексту відзначається не лише тим, що події представлено не в їхній лінійній послідовності, а як серію чітко окреслених мереж переходів, на яких зроблено явний наголос, – твір є моделлю так званого «перехресного читання». Книгу, що складається, власне, з двох романів («Геро» і «Леандр»), читач може інтерпретувати по-різному, адже її можна починати читати з обох боків, тобто вона має два початки й два фінали. У романі виразно проступають «відкриті семантичні шви» в загальній дифузній або уривчастій нарації, є можливість вибору траєкторії читання (Ю. Білоног). Тому особливого значення набувають фрагменти, які є кінцем однієї з частин і водночас початком іншої – залежно від обраної читачем послідовності. Ці пасажі насичено подіями, а на рівні граматики вони рясніють часовими маркерами з конкретним значенням, які максимально концентрують увагу читача і приковують її до деталей, адже функція маргінального темпорального фону виразно конкурує зі смисловим навантаженням основного часового тла: «*Био је 22. април 1739. године. ... Било је дванаест и пет када куле у страшној експлозији одлетеше у ваздух разносећи огањ у којем је нестало Леандрово тело*»; «*Одрубљену Херину главу Јан је чувао три дана у свом стану*» (М. Павич). До випадків рідкісного, але надзвичайно креативного використання *плюсквамперфекта* слід віднести його вживання на «семантичних швах», на початку або наприкінці «*жіночої*» й «*чоловічої*» частин творів М. Павича, оскільки сприйняття подій, винесених за межі основної часової лінії оповіді, має для роману виняткове значення: «*Од породице био се одродио само Леандров отац, који за грађење кућа није хтео ни да чуе*»; «*Диомидију Суботи и осталим кирицијама читав еспап и сав новац беху пропали* и он је само у бради и кошуљи дошао до Леандра да моли за помоћ» (М. Павич).

Особливе місце в дискурсі сербської *фантастики* посідають твори Б. Пекича, яким притаманні архетипні ознаки, характерні для цього жанру взагалі та для *антиутопії* зокрема: наявність так званої порогової події; відсутність чітких меж між частинами твору; умовна «зупинка» часу; ілюзорне маскування реального часу. Особливої експресивності завдяки використанню «універсальних» аналітичних форм перфекта, автор досягає у романі «Сказ». Це твір-попередження, пронизлива пересторога людству, похмура письменницька візія кінця світу, спричинена уявною біологічною катастрофою через кулю, заражену вірусом сказу, яка нібито влучила в серце цивілізації. Своєрідність хронотопу полягає в незмінності відчуття часу для героїв твору і пришвидшенні його плину для читача. Перша стадія – «інкубація» – є лише неквапливою інтродукцією до «порогової події» роману. Цьому сприяють підпорядковане стилістиці жанру використання перфектів у «сильній» позиції (на початку речень), часто-густо – дистанційне положення основного й допоміжного дієслів у цих претеритальних формах, насиченість тексту розлогими часовими маркерами, колоритними поняттями зі сфери міфології тощо: «*Bio je prvi sabbath u svom, vreloom tamuzu (julu) jedne godine od stvaranja sveta, po jevrejskom kalendaru... Pun mesec je zario ruine slavnog grada... zvezda. ...Ništa se nije pomeralo, kao da je omađijan. ...I senka je, uzimajući oblik vuka ili psa, s čije se čeljusti cedi pena, pošla prema njemu*» (Б. Пекич). Ті самі художні прийоми домінують і в описах «порогової події»: «*Bilo je 07.45 kad su se pred njim rastvorila staklena automatska vrata terminala 2. i tačno toliko kada je, još daleko od Heathrowa, Enrico Marcone, kapetan Boeinga 747-AZ320 Alitalije na liniji Rim – London – New York, zbog iznenadne bolesti jedne putnice, zatražio dozvolu za prioritetno spuštanje, četvrt sata pre predviđenog vremena*».

Окреме місце відведено аналізу семантико-експресивних функцій дієслів, які в ході свого історичного розвитку або втратили багато форм, або ж, навпаки, досягли незвичайного (навіть для слов'янських мов) багатства в царині категорії виду. Інтерес у контексті дослідження стилістико-експресивного діапазону претеритальних форм становить, зокрема, функціонування «недостатнього» («дефективного», неправильного) дієслова *велим*, яке в сучасній мові, на думку більшості лінгвістів, зберегло лише форми теперішнього часу й імперфекта. Його сучасна семантика, кодифікована в лексикографічних джерелах, зводиться до двох основних значень: 1) «казати», «говорити»; 2) «думати», «гадати». Про унікальність цього дієслова в сучасній мові свідчить не лише динаміка змін кількості його форм, а й етимологія, адже дієслово з префіксом *roveleti* в тому значенні, в якому його відповідники вживаються, зокрема, в сучасних східнослов'янських мовах, у сербській і хорватській функціонувало лише в добу феодалізму, до кінця XVIII ст., і було замінене синонімічним *zapovedati*. Крім того, для названих мов інноваційним став процес пов'язаний із тим, що в них це дієслово стало *verbum dicendi* (П. Скок). Про органічну пов'язаність форм теперішнього часу дієслова *велим* із його

імперфективними формами свідчить велика кількість прикладів його вживання в прозовому дискурсі різного жанрово-тематичного спрямування, де семантика презенса цього дієслова тяжіє до семантики імперфекта. Діагностичними контекстами в цьому сенсі можуть бути діалогічні фрагменти, де дієслово *велим* у формах презенса часто повторюється й виконує роль основного елемента у «перемиканні» реплік персонажів. У такій ролі дієслово часто вживається у творах сербських класиків: « – А кад си ти бимбаша, шта је Велько? – Он је, *вели*, господар»; «А Стана *вели*: «Иди, друго, бог с тобом! ...»» (В. Караджич); «У’ватила му – *вели* – руке, па га притегла незгодно...»; «Пуштај ме» – *вели* му она – «па ћу ти казати траву која ће те чувати од куршума!» ... – «Јок!» – *вели* он. «Казаћу ти где има блага закопаного!...». – «Јок!» – *вели* он» (Я. Веселинович); « – А немој што замерити. Господине, – *вели* кмет» (М. Глишич). Про виражально-експресивні можливості дієслова *велим* і його «пристосованість» до діалогічного дискурсу свідчать показові випадки його використання у формі імперфекта: «Он као да *вельаше* у себи: «Ти слажи, мора... видиш, помажем ти...» (С. Ранкович). Аналіз семантики *велим* у формі імперфекта свідчить про органічну пов’язаність із формами презенса й навпаки. Іноді ця пов’язаність має латентний характер, проте завжди актуалізується в найближчому контексті. Семантична транспозиція *велим* стає особливо виразною у складі повторів для експресивно конотованої *стилізації під біблійну притчу*, де в порівняно великому фрагменті як *verbum dicendi* автор використовує виключно це дієслово, яке виявляється надзвичайно гнучким із погляду як семантики, так і експресивного навантаження: «... Има, знам, приповетка: Како су ишли он, Бог, и Свети *Никола и Свети Петар*... *Бог му назове: «Добро вече!*». – «*Бог ти помог’о!*» – *вели* сирота. «Дај ми мало да пијем». «... Е, не дам!» – *вели* сирота». « – У тебе има свашта доста, па дајеш само газдама...!». И тако прође поред Бога. Сретне Светог *Никола*. « – Не дам ни теби!» – *вели* сирота» (Я. Веселинович).

Досліджено унікальну здатність сербської та хорватської мов розвивати значне навіть для слов’янських мов розмаїття *двовидових дієслів* – без префіксації і відчутної зміни значення (напр.: *бити, видети, чути, именовати, вечерати, ручати*). Претеритальні форми цих дієслів посідають чільне місце в арсеналі засобів вираження минулого часу в художньому дискурсі. На окрему увагу вони заслуговують у сенсі семантичного спектра й насиченості експресивних конотацій. Одним із найуживаніших є *бити*, основне дієслово буття. Про можливості основного значення цього дієслова, дотичного до недоконаного виду («існувати (як щось...»)), свідчить приклад із поеми П. Негоша «Гірський вінець»: «*Бјеше*, брате доста лијепијех, а грднијех десет путах више... Богатијех *бјеше* поголемо; од богатства *беху* полуђели...». Стилістично-експресивний потенціал дієслова і в його першому значенні («esse»), і великою мірою в похідному від нього двовидовому, активно використовується в класичній літературі. Й. Дучич засновує на імперфекті від цього дієслова цілий пасаж ліричного вірша «Повернення»

(«У твоєму чару лублях сав чар неке друге... И ти *беше* само сен нечије сене...»), а А. Шантич робить форму імперфекта граматичною основою експресивного пафосу патріотичної поезії «Залишайтеся тут!» («За ову земљу они *беху* диви, Узори св'етли, што је бранит' знаше...»).

Попри свій допоміжний характер, **четвертий розділ** дисертації *«Грамматико-стилістичні аспекти відтворення семантики сербських і східнослов'янських форм минулого часу в різножанровому художньому перекладі»* логічно вписався в загальну структуру дослідження, відкриваючи шлях до всебічного осмислення компаративних аспектів, стосовних сучасного стану претеритальних дієслівних парадигм сербської та східнослов'янських мов. На значному художньому матеріалі (твори сербських письменників різних епох у перекладах східнослов'янськими мовами, декілька прозових і поетичних антологій, у тому числі двомовних) проаналізовано *основні види перекладацьких трансформацій* у перекладі сербських творів українською, білоруською та російською мовами (*заміну, пропуск, додавання, перерозподіл*); особливості перекладацьких рішень в інтерпретації семантико-експресивних нашарувань, притаманних сербському оптативному перфекту, кондиціоналу (І) презенса, майбутньому часу (футуруму) І, плюсквамперфекту засобами східнослов'янських мов. Показові зразки перекладу в цьому контексті демонструють відомі перекладачі: І. Ющук, С. Сакидон, М. Гуць, Б. Олійник, Ю. Лисенко, Н. Непорожня, О. Микитенко, А. Татаренко, О. Дзюба-Погребняк, О. Сенатович, Н. Білик, З. Гук, М. Васишлин, Н. Чорпіта, М. Карацуба та ін.

Не менш плідним виявився і *зворотний «вектор»*, тобто *аналіз добору перекладних еквівалентів в інтерпретації українського, білоруського і російського художнього дискурсу сербською мовою*, що відкрив шлях до відтворення *внутрішньої форми* дієслівних форм минулого часу в її потєбнянському розумінні, а також дав змогу розставити акценти в сенсі осмислення граматичних засобів у контексті принципів відмінностей художнього твору від «ремісничого», акцентованих самим О. О. Потєбнею.

Природно, що найчастішим різновидом перекладацьких трансформацій є *заміна*, адже в жодній зі східнослов'янських мов немає безпосереднього морфологічного відповідника сербського перфекта з допоміжним дієсловом, що займає центральне положення і демонструє тенденцію до безмежного розширення своїх семантико-стилістичних функцій. Крім того, значення сербського *усіченого перфекта*, який у формальному плані відповідає східнослов'янському універсальному претериту, не є тотожним значенню останнього. Відсутність *аориста* й *імперфекта* у мовах східнослов'янського ареалу компенсується за допомогою заміни синтетичних форм універсальними формами минулого часу. Однак такі випадки наочно демонструють загальну тенденцію переходу основного акценту на *вид* дієслова, від якого утворено форму минулого часу, чим почасти й диктується вибір перекладацьких рішень. Матеріал художніх перекладів дав ключ до осмислення сутності складних *художніх кодів*, якими користуються автор,

перекладач і читач, а також спонукав до вирішення взаємопов'язаних проблем: співвідношення ступеня свободи перекладача і найпоширеніших перекладацьких огріхів. Аналіз еквівалентів сербських дієслівних форм зі значенням минулого часу в перекладі східнослов'янськими мовами засвідчив, що «найочікуванішими» еквівалентами сербських синтетичних претеритальних форм (аориста й імперфекта) є «універсальні» східнослов'янські претеритальні форми, утворені, від дієслів доконаного й недоконаного виду. Те саме стосується й перекладу форм сербського перфекта, утворених від перфективних і неперфективних дієслів, проте така закономірність не є абсолютною. Часто вирішальну роль у виборі перекладного еквівалента відіграє контекст, тому в перекладах не слід очікувати суворої відповідності перекладу оригіналові. Заміна є найчастотнішим, проте не єдиним засобом відтворення претеритальної семантики: перекладачі вдаються й до інших способів передавання претеритальної семантики оригіналу: *пропуску* або ж *додавання, перерозподілу* і т. д. як компенсаторних засобів і водночас важелів для надання перекладному текстові адекватних смислових образів.

Арсенал перекладацьких рішень не вичерпується добором перекладних еквівалентів для сербських аналітичних або синтетичних дієслівних форм минулого часу, ідеться й про дієслівні форми, які теоретично не співвідносяться з планом минулого, проте в художньому дискурсі демонструють тенденцію до семантичної *транспозиції*. До таких форм слід віднести передусім *оптативний перфект, кондиціонал I, майбутній час (футурум I) і презенс*. Перші дві об'єднує симбіоз модальності й темпоральності (у поєднанні з ітеративністю) з домінуванням останньої, що відображає переклад східнослов'янськими мовами, де наявні або *пропуск* форми минулого часу, або ж використання *різновидів імператива як засобу її компенсації*. Відтворення *фреквентативного кондиціоналу*, який у сербському художньому дискурсі часто використовується для опису звичної або повторюваної в минулому дії, у перекладах східнослов'янськими мовами зазвичай супроводжується *додаванням* як компенсаторним прийомом, адже цього потребує контекст, інакше він неминуче виглядатиме збідненим. Тенденцію до переносного вживання *майбутнього часу I* у художньому дискурсі демонструють численні випадки, в яких ним позначається дія, котра нібито відбуватиметься в майбутньому, проте водночас має виразну контекстуальну співвіднесеність із планом минулого. Адекватне відображення часової транспозиції сербської форми в східнослов'янських мовах вимагає від перекладача творчого підходу й урахування всіх особливостей мікро- й макрокотексту творів, тож можливим є широкий діапазон перекладацьких рішень, у тому числі залучення дієслівних форм, ужитих у транспозиційному значенні. Транспозиція часових форм і в сербському дискурсі, і в перекладах східнослов'янськими мовами підтверджує тезу про те, що зображення часу в художньому творі не є суто граматичною проблемою і не може зводитися лише до неї. Попри наявність в

усіх східнослов'янських мовах реліктів *давноминулого часу*, у плані перекладу сербського плюсквамперфекта сучасна українська мова вирізняється завдяки статусу, який мають у ній форми давноминулого часу. Сучасні граматики української мови здебільшого кваліфікують давноминулий час не як реліктову, а як повноправну форму минулого з багатим репертуаром значень, чим не завжди послуговуються перекладачі.

Не менш плідним став «зворотний» напрямок дослідження – вивчення специфіки *відтворення східнослов'янських граматичних засобів на позначення минулого часу в сербському перекладі*. Це віддзеркалює *семантико-експресивні аспекти відмінностей у генезі й динаміці історичного розвитку форм минулого часу в сербській та східнослов'янських мовах на великому відрізку діахронічної вертикалі*. Такий ракурс дослідження послугував шляхом до *відтворення внутрішньої форми сербських претеритів і визначення природи естетичного коду*, за допомогою якого автор спілкується з читачем. У цій царині велика заслуга належить перекладачам: М. Сибіновичу, Л. Попович, Л. Хайдуковичу, Л. Симовичу, Д. Максимович, І. Голенищеву-Кутузову, І. Дорбі, І. Чароті, Н. Гілевичу, Г. Наумовій. Дослідження засвідчило, що ступінь свободи перекладача є безпосередньо пов'язаним із характером поширених перекладацьких огріхів і обмежується низкою суттєвих моментів. Найвагомішими серед них є намагання не припуститися помилки, не спотворити зміст, а також використати лексичний ресурс мови перекладу.

Загальні висновки підсумовують результати здійсненого дослідження:

1. Діахронічна вертикаль дослідження сербського художнього дискурсу засвідчила, що граматичні засоби позначення минулого часу не слід вивчати лише на основі мовного матеріалу. Загальнонаукові виміри дослідження претеритальних форм сербського дієслова і теоретичні засади створюють підґрунтя для окреслення структури сегмента минулого часу поля темпоральності у сербській мові. Програмним слід уважати *поєднання суто лінгвальних факторів із чинниками онтологічно-філософського та екстралінгвального характеру*.

2. Загальнонаукові виміри становлять тло, на якому вимальовуються *лінгвальні параметри* відображення категорії часу, яка, на відміну від категорії простору, підлягає граматицізації. Однією з особливостей засобів позначення минулого часу є антропоцентричність. *Ядро сегмента минулого часу* поля темпоральності формують грамеми минулого часу, найбільшу питому вагу серед яких має аналітична форма *перфекта з допоміжним дієсловом*; меншу – *усічений перфект* і синтетичні форми – *аорист, імперфект, аналітичний плюсквамперфект*. *Основними елементами транспозитивної мережі сегмента минулого часу* є часові форми, яким найбільше притаманна здатність до відходу від генетичної семантики. Вони перебувають далі від центру: це *кондиціонал (I) презенса, презенс, футурум I, імператив*. *На маргінесах* цього сегмента – недієслівні засоби, функція яких

полягає в доповненні й уточненні семантики «ядерних» складників, у створенні додаткового темпорального фону, який часто відіграє істотну роль в оповіді. Ідеться передусім про *прислівники, іменники, числівники, прикметники, сполучники з часовим значенням*.

3. Дослідження засвідчило, що *художні прийоми і стилістичні фігури*, у складі яких функціонують засоби позначення минулого часу, дають змогу простежити наявність *низки закономірностей* у їх використанні, а також підстави для типологізації. Серед *канонічних художніх прийомів*, пов'язаних із претеритальними формами, чільне місце посідає їх використання в *описах природи, зовнішності й психологічного стану* героя. Використання імперфектів сповільнює оповідь, робить картини епічними й розлогими, нерідко створює ефект «стоп-кадру», фіксуючи увагу на деталях. Використання *аористів* спричиняє протилежний ефект: пожвавлює оповідь, створює атмосферу калейдоскопічної зміни подій. До арсеналу *художніх констант* відносимо й використання синтетичних і аналітичних претеритальних форм як засобів когезії і когерентності тексту у складі засобів художньої виразності. До таких засобів слід зарахувати *повтори* (семантичні, контактні, дистантні) на початку і наприкінці поетичного твору, на початку інтродуктивних абзаців та в інших «сильних» позиціях. Своєрідністю відзначається й використання претеритальних форм у складі *інверсії* як фігури поетичного мовлення. Підсилення експресивного заряду форм минулого часу спостерігається у їхньому вжитку у складі *оксюморонів*. За художнім потенціалом до цього наближається використання минулого часу у складі *звертань, риторичних запитань, заперечних конструкцій*. Перелік різновидів *канонічного* вживання засобів позначення минулого часу доповнюють спостереження, стосовні їх використання в *дискурсі драматичних творів*. Незалежно від будови *паратексту* проаналізованих творів, претеритальні форми виступають основним носієм семантико-експресивного значення авторських ремарок.

4. Дослідження дало змогу не лише окреслити закономірності канонічного вживання граматичних засобів позначення минулого часу, а й визначити їхні формально-семантичні характеристики, які створюють картину їхньої *неповторної своєрідності* в сербському художньому дискурсі різних епох. До виразних засобів відносимо перфект без допоміжного дієслова, який не є тотожним ані сербському перфектові з допоміжним дієсловом, ані східнослов'янському «універсальному» претеритові. Характерними рисами цього перфекта є його вживання в релятивній часовій функції, а найвідчутнішим у семантичному спектрі є компонент результативності або наслідку дії. Звертає на себе увагу й «зручність» його вживання для експресивно забарвленої розповіді про минулі події.

5. Матеріал продемонстрував, що, незалежно від конфігурації метатекстуального *хронотопу*, засоби вираження минулого часу несуть семантико-експресивне і структурне навантаження як основні засоби *когезії і когерентності*, а також як дієві чинники *комунікативної стратегії й*

індивідуальної манери. Семантико-експресивне навантаження засобів позначення минулого часу стає особливо вагомим, зокрема, в *романі-параболі*, де оповідь наближається до своїх ключових моментів, а потім «віддаляється» від них, а також у прозових творах *із максимально стислими межами хронотонів* (один день, короткий проміжок часу тощо) або ж там, де оповідь починає «відмотуватися» від *кульмінаційного* фрагмента фабули. Особливої ролі засоби позначення минулого часу набувають у *постмодерністському прозовому дискурсі*, на місці «семантичних швів», які, з одного боку, слугують межею між тематичними фрагментами тексту, а, з другого боку, об'єднують їх у структурну цілісність. Серед таких явищ помітними є переходи до «магічної» часової реальності, складні нашарування часових стратумів, асоціативні ходи, ремінісценції, алузії на події минулого. Важливі функції претеритальні форми виконують в інших типах «діагностичних» контекстів, зокрема у дискурсі з *максимально розпливчастими межами хронотонів*, до яких слід віднести сербські прозові й поетичні художні твори сюрреалістичного спрямування та есеїстику ХХ ст.

6. Попри все розмаїття художніх прийомів використання таких засобів у романі-параболі, дискурсі белградського сюрреалізму і творах постмодерну, їх об'єднує загальна тенденція – поряд із використанням експресивно конотованих синтетичних та інших форм минулого часу у складі стилістичних фігур простежується дедалі частіше звернення до «звичайного» *перфекта із допоміжним дієсловом*, який стає поліфункціональним засобом досягнення художньої виразності. Арсенал таких засобів поповнюють прийоми, засновані на використанні *двовидових дієслів*, дієслова *велим* в епістолярному дискурсі, у відтворенні аномального мовлення персонажів шляхом використання додаткових прийомів підсилення претеритальної семантики (у поліпрефіксованих дієсловах, мікроконтексті з прислівниками, підсилювальними частками, сполучниками).

7. Наведені спостереження ведуть до висновків, стосовних *лабільності й відносності межі* між «канонічністю» вживання засобів позначення минулого часу і своєрідністю їхнього *використання* у художньому дискурсі, адже усталені засоби можуть набувати неповторної виразності, тож новаторські прийоми згодом сприйматимуться, можливо, як усталені. Отже, незамкненість «канону» інтерпретації часових маркерів тексту є тенденцією, що простежується в усіх жанрах сербського художнього дискурсу.

8. Дослідження не лише підтвердило гіпотезу про те, що внаслідок реструктуризації претеритальної системи *перфект із допоміжним дієсловом* посів провідне становище, а й засвідчило, що *перфект із допоміжним дієсловом перетворюється на дієслівну форму з необмеженим семантико-експресивним потенціалом*. Варто зацентувати на переважанні *аналітичних мовних тенденцій над синтетичними*, що відрізняє в цьому відношенні сербську (й хорватську) мову від усіх східнослов'янських і більшості західнослов'янських мов (де «універсальний» претерит втратив допоміжне дієслово), не кажучи вже про болгарську й македонську, в яких стійкість

переповідного способу зумовлює дедалі більшу витривалість інших тенденцій у претеритальній системі. Підкреслимо й незбіг семантико-експресивних складових і формальну нетотожність сербського перфекта «універсальному» східнослов'янському претеритові.

9. Плідним засобом відновлення *внутрішньої форми* сербських форм виявився пошук перекладних еквівалентів у *східнослов'янському художньому дискурсі*. Окрім *морфологічної заміни* як найчастотнішої трансформації, велику питому вагу мають *перерозподіл, додавання, пропуск*. Важливі результати забезпечив інший вектор – вивчення *репертуару перекладних еквівалентів українського, білоруського й російського художнього дискурсу сербською мовою*. Ключем до пошуку рішень стали *розкодування, перекодування й подальше відтворення* семантико-експресивного наповнення сербських форм. На цьому тлі вимальовуються найпоширеніші *перекладацькі огріхи*, які можна звести до *небезпеки спотворення змісту форм минулого часу або ж недостатнього використання наявних ресурсів мови перекладу*. Обережного ставлення потребують експресивно конотовані синтетичні форми (*аорист і імперфект*), а також *плюсквамперфект* як аналітична форма з розширеними функціями. Аналіз засвідчив наявність труднощів інтерпретації сербського художнього дискурсу українською, білоруською й російською мовами, пов'язаних із різною природою наголосу в сербській (тонічного або музичного) та (силового) східнослов'янських мовах. До цієї проблеми слід додати майже повну відсутність у сербській мові (на відміну від східнослов'янських) слів із наголосом на останньому складі, що актуалізується в перекладі сербського поетичного дискурсу східнослов'янськими мовами, коли перекладач є «скутим» чинниками, пов'язаними з ритмомелодикою, римою, щільністю віршового ряду.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

Ярмак В. І. Семантика і прагматика темпоральності у сербському літературно-художньому дискурсі: структурні, стилістичні та компаративні аспекти / В. І. Ярмак. – Київ: Освіта України, 2018. – 484 с.

Рецензії:

Єрмоленко С. С. // Мовознавство. – 2018. – № 5. – С. 78–80.

Поповић Љ. // Славистика – Slavic studies / Глав. ур. Љ. Поповић. – 2018. – Књ. XXII. – Св. 2. – Београд: Славистичко друштво Србије, 2018. – С. 272–274. URL: <http://slavistickodrustvo.org.rs/portfolio/slavistika-xxii-2-2018/>.

Гадомский А. К. Вероника Ивановна Ярмак: Семантика і прагматика темпоральності у сербському літературно-художньому дискурсі: структурні, стилістичні та компаративні аспекти. – К.: Освіта України, 2018. – 484 с. // Jazyk a kultúra. Recenzie a anotácie. – Číslo 36/2018. – S. 72–73. URL: http://www.ff.unipo.sk/jak/36_2018/Aleksandr_Kazimirovic_Gadomskij_recenzia.pdf

Статті у фахових наукових виданнях:

1. *Ярмак В. І.* Синтетичні та аналітичні претерити як опорні елементи процесуальної структури різних видів прозового діалогічного дискурсу (на матеріалі творів Симо Матавуля та Іво Чипіко) / В. І. Ярмак // Слов'янський збірник. – Вип. X. – Одеса: Астропринт, 2003. – С. 38–145.

2. *Ярмак В. І.* Семантика прошедшего времени глагола «быть» в переводах поэзии Сергея Есенина на сербский язык / В. І. Ярмак // Русский язык и литература в учебных заведениях. – № 2. – К.: Киевский нац. пед. ун-т им. М. П. Драгоманова, 2003. – С. 9–15.

3. *Ярмак В. І.* Стилiстичнi функцiї перфекта без допомiжного дiєслова в сербськiй лiтературнiй мовi кiнця ХІХ – початку ХХ ст. / В. І. Ярмак // Мова і культура. – 2004. – Вип. 7. – Т. VI. – С. 90–98.

4. *Ярмак В. І.* Проблема передачі претеритів в перекладах українського поетичного дискурсу сербською мовою / В. І. Ярмак // Мова і культура. – 2005. – Вип. 8. – Т. III/2. – С. 356–365.

5. *Ярмак В. І.* Види переводческих трансформаций при передаче претеритов в сербских переводах поэзии Александра Блока / В. І. Ярмак // Русский язык и литература в учебных заведениях. – № 6. – К.: Киевский нац. пед. ун-т им. М. П. Драгоманова, 2005. – С. 34–39.

6. *Ярмак В. І.* Претерити як стильотворчі елементи сербського критичного дискурсу кінця ХІХ – початку ХХ століття / В. І. Ярмак // Мова і культура. – 2008. – Вип. 10. – Т. XII (112). – С. 120–126.

7. *Ярмак В. І.* Текстовое время и языковые средства его репрезентации в сербских переводах поэзии В. Я. Брюсова / Ярмак В. І. // Русский язык и литература в учебных заведениях. – № 3. – К.: Нац. пед. ун-т им. М. П. Драгоманова, 2008. – С. 30–35.

8. *Ярмак В. І.* Відтворення в художньому перекладі стилістичних особливостей сербських часових форм на позначення минулого у світлі концепцій академіка Л. А. Булаховського / Ярмак В. І. // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті акад. Л. Булаховського: Зб. наук. праць. – К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2008. – С. 248–255.

9. *Ярмак В. І.* Особенности передачи русских претеритальных форм в переводе поэтических текстов Владимира Маяковского на хорватский язык / В. І. Ярмак // Компаративні дослідження слов'янських мов. Пам'яті акад. Л. Булаховського: Зб. наук. праць. – К.: Вид-во Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2009. – С. 220–233.

10. *Ярмак В. І.* Стилiстичнi особливостi використання претеритальних форм дiєслова у романi Мiлети Продановича «Сад у Венецiї» та в його перекладi українською мовою / В. І. Ярмак // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті акад. Л. Булаховського: Зб. наук. праць. – Вип. 12. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. – С. 204–213.

11. *Ярмак В. І.* Вербоїди та прислівники як темпоральний фон роману

Вука Драшковича «Ніч генерала» / В. І. Ярмач // Мова і культура. – 2011. – Вип. 13. – Т. VII (143). – С. 92–98.

12. Ярмач В. І. Деякі питання історичного розвитку претеритальних форм дієслова та дієслівного виду в науковій спадщині академіка Л. А. Булаховського / В. І. Ярмач // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті акад. Л. Булаховського: Зб. наук. праць. – Вип. 15. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2011. – С. 287–297.

13. Ярмач В. І. Темпоритм поетического дискурса как релевантный фактор его стилистического оформления (на материале переводов поэзии И. А. Бунина на сербский язык) / В. И. Ярмач // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті акад. Л. Булаховського: Зб. наук. праць. – Вип. 16. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2011. – С. 214–231.

14. Ярмач В. І. Семантико-експресивний потенціал претеритальних форм сербського дієслова в описах природи, зовнішності й психологічного стану героя літературного твору як стильотворчий засіб комунікативної стратегії автора / В. І. Ярмач // Проблеми слов'янознавства: Зб. наук. праць. – Вип. 61. – Л.: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2012. – С. 104–110.

15. Ярмач В. І. Претеритальні форми *verba dicendi* в процесуальній структурі діалогу роману Віди Огненович «Перелюбники» / В. І. Ярмач // Мова і культура. – 2012. – Вип. 15. – Т. VII (161). – С. 480–487.

16. Ярмач В. І. Претеритальні форми з інверсійним порядком слів у сербському поетичному дискурсі доби декадансу і модернізму / В. І. Ярмач // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті акад. Л. Булаховського: Зб. наук. праць. – Вип. 21. – К.: Освіта України, 2013. – С. 166–174.

17. Ярмач В. І. Претеритальні форми дієслова як ключові елементи паратексту в сербській драматургії XIX–XX століття / В. І. Ярмач // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті акад. Л. Булаховського: Зб. наук. праць. – Вип. 24. – К.: Освіта України, 2014. – С. 223–233.

18. Ярмач В. І. Особливості інтегративного підходу до дослідження претеритальних форм сербського дієслова у творах Іво Андрича / В. І. Ярмач // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті акад. Л. Булаховського: Зб. наук. праць. – Вип. 25. – К.: Освіта України, 2014. – С. 134–143.

19. Ярмач В. І. Характерні художні прийоми використання претеритальних часів сербського дієслова в поетичній творчості М. Црнянського / В. І. Ярмач // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті акад. Л. Булаховського: Зб. наук. праць. – Вип. 26. – К.: Освіта України, 2014. – С. 118–124.

20. Ярмач В. І. Семантика претеритальних часів дієслова в доробку хорватського лінгвіста Томіслава Маретича / В. І. Ярмач // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті акад.

Л. Булаховського: Зб. наук. праць. – Вип. 29. – К.: Освіта України, 2016. – С. 161–167.

21. *Ярмак В. І.* Основні напрями формування теоретичного підґрунтя дослідження претеритальних форм дієслова в сербській мові / В. І. Ярмак // Мова і культура. – 2017. – Вип. 19. – Т. IV (184). – С. 223–231.

22. *Ярмак В. І.* Сербські двовидові дієслова та недостатне дієслово «велим» у прозових формах / В. І. Ярмак // Мова і культура. – 2018. – Вип. 21. – Т. II (191). – С. 40–50.

23. *Ярмак В. І.* Загальнонаукові виміри дослідження претеритальних форм дієслова в сербському художньому дискурсі / В. І. Ярмак // Мовознавство. – 2017. – № 3. – С. 39–52.

24. *Ярмак В. І.* Претеритальні форми дієслова в дискурсі белградського сюрреалізму / В. І. Ярмак // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті акад. Леоніда Булаховського: Зб. наук. праць. – Вип. 33. – К.: Освіта України, 2018. – С. 142–147.

25. *Ярмак В. І.* Реструктуризація претеритальної системи сербської літературної мови як інноваційне явище: імперфект і аорист / В. І. Ярмак // Мова і культура. – 2019. – Вип. 21. – Т. VI (195). – С. 163–172.

Статті в закордонних наукових виданнях:

26. *Ярмак В.* Богатство стилістичког функціонисања синтетичких и аналітичких претерита у прози и песништву Јована Дучића / В. Јармак // Зборник радова научног састанка слависта у Вукове дане. – Т. 32/1. – Београд: Чигоја штампа, 2004. – С. 327–336.

27. *Ярмак В.* Претеритална времена у преводима украјинског песничког дискурса (на материјалима двеју песничких антологија) / В. Јармак // Зборник радова научног састанка славиств у Вукове дане. – Т. 35/1. – Београд: Међународни славистички центар, 2006. – С. 431–440.

28. *Ярмак В.* Семантички дијапазон плусквамперфекта у роману Драгослава Михаиловића «Кад су цветале тикве» и преводу на украјински језик / В. Јармак // О делу Драгослава Михаиловића. – Врање: Аурора, 2009. – С. 81–93.

29. *Ярмак В. И.* Художественный перевод как разновидность интерпретации текста (на примере переводов С. Есенина на сербский язык) / В. И. Ярмак // Интерпретация текста: лингвистический, литературоведческий и методический аспекты: материалы III Международной научной конференции. – Чита: Забайкальский гос. гуманитарный пед. ун-т, 2010. – Вып. 12. – С. 204–213.

30. *Ярмак В.* Песнички рефрени с претериталним облицима као стилістичка средства кохезије и кохерентности теста у делима српских класика доба романтизма и модерне / В. Јармак // U čast Pera Jakobsena: zbornik radova / priredili D. Ajdačić, P. Lazarević Di Đakomo. – Beograd: SlovoSlavia, 2010 (Beograd: Draslar partner). – С. 265–278.

31. *Ярмак В.* Стилістичні особливості претеритальних форм дієслова в

сучасному сербському прозовому дискурсі / В. Ярмак // Славистика. – XVIII. – Београд: Славистичко друштво Србије, 2014. – С. 20–32.

32. *Jarmak W.* Перекладацькі трансформації у перекладах поезій Т. Г. Шевченка сербською мовою / *Weronika Jarmak* // *Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*. – Częstochowa: Wyd-wo im. Stanisława Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, 2015. – S. 63–72.

Статті в інших наукових виданнях:

33. *Ярмак В. І.* Семантичний діапазон плюсквамперфекта в романі Драгослава Михаїловича «Коли цвіли гарбузи» та в його перекладі українською мовою / В. І. Ярмак // *Українсько-сербський зб. «Українська»*. – К.: Темпора, 2008. – С. 44–55.

34. *Ярмак В. І.* На перехресті художніх світів / В. І. Ярмак // *Українсько-сербський зб. «Українська»*. – Вип. 1 (5). – К.: Темпора, 2010. – С. 71–97.

35. *Ярмак В. І.* Лінгвостилістичні особливості сучасного українського прозового дискурсу (на матеріалі використання претеритальних форм) / В. І. Ярмак // *Вісник Харківського ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. – № 910. – Ч. 1. – Х.: Вид-во Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2010. – С. 707–714.

36. *Ярмак В. І.* Стилістичні особливості дискурсу сучасної сербської художньої фантастики: часові координати й колористика в романі Горана Петровича «Облога церкви Святого Спаса» / В. І. Ярмак // *Слов'янська фантастика: Зб. наук. праць*. – К.: ВПЦ Київського ун-ту, 2012. – С. 554–557.

37. *Ярмак В. І.* Відтворення семантики сербських претеритальних форм в українському поетичному перекладі (компаративний аналіз) / В. І. Ярмак // *Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство: Зб. наук. праць до 90-річчя з дня народження*. – К.: Видавн. дім Дмитра Бурого, 2012. – С. 190–203.

38. *Ярмак В. І.* Сербська і українська літературні мови: спільне та відмінне як релевантні виміри сучасної парадигми / В. І. Ярмак // *Українсько-сербський зб. «Українська»*. – Вип. 1(7). – К.: Темпора, 2014. – С. 32–58.

39. *Ярмак В. І.* Функції претеритальних часів дієслова у творах Борислава Пекича / В. І. Ярмак // *Слов'янська фантастика: Зб. наук. праць*. – Т. 3. – К.: Освіта України, 2016. – С. 273–284.

40. *Jarmak W.* Стилістичка транспозиція темпоралних облика са значењем прошлости код представника српске модерне / В. Јармак // *Књига резимеа 32. међународног научног састанка слависта у Вукове дане*. – Београд: МСЦ на филолошком факултету, 2002. – С. 49–51.

41. *Jarmak W.* Стилістички аспект претериталних глаголских облика у романима Милете Продановића и у њиховим украјинским преводима /

В. Јармак // Тезе и резимеа 39. Научног састанка слависта у Вукове дане. — Београд: МЦС на филолошком факултету, 2009. — С. 24–25.

42. *Јармак В.* О моделирању истраживања претериталних облика у различитим типовима уметничког дискурса (на материјалима дела И. Андрића) / В. Јармак // Тезе и резимеа 41. међународног научног састанка слависта у Вукове дане. — Београд: Чигоја штампа, 2011. — С. 22.

43. *Јармак В.* Значај рада А. Белића О језичкој природи и језичком развоју за истраживање претериталних облика српског глагола у савременој српској и украјинској лингвистици / В. Јармак // Тезе и резимеа 45. Међународног састанка слависта у Вукове дане. — Београд: Међународни славистички центар, 2015. — С. 6.

44. *Јармак В. И., Пономаренко В. А.* Грамматический статус синтетических претеритальных форм глагола сербского литературного языка в общеславянском контексте / В. И. Ярмак, В. А. Пономаренко // Међународни конгрес слависта (Београд 20–27. VIII 2018); приред. Д. Соколовић, С. Милошевић. — Београд: Међународни комитет слависта: Савез славистичких друштава Србије, 2018 (Београд: Чигоја штампа). — С. 251.

45. *Јармак В. И., Пономаренко В. П.* Синтетичні форми минулого часу в сучасній сербській мові у загальнослов'янському і ширшому компаративному контексті / В. І. Ярмак, В. П. Пономаренко // Мовознавство. — 2018. — № 3. — С. 30–38.

46. *Јармак В. И., Пономаренко В. П.* Статус синтетичних претеритальних форм дієслова сербської літературної мови у загальнослов'янському і ширшому мовному контексті / В. І. Ярмак, В. П. Пономаренко // Слов'янські обрії: доп. XVI Міжнародного з'їзду славистів (м. Белград, Сербія, 20–27 серпня 2018 р. / редкол.: О. Онищенко (голова) [та ін.]; НАН України, Укр. ком. славистів, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. — Вип. 9. — С. 184–193.

АНОТАЦІЯ

Ярмак В. І. Семантика і прагматика темпоральності у сербському літературно-художньому дискурсі: структурні, стилістичні та компаративні аспекти. — Монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.02.03 – слов'янські мови. — Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. — Київ, 2019.

У дисертації на матеріалі хронологічної вертикалі сербського літературного дискурсу (друга половина XIX – початок XXI ст.) по-новому висвітлено різні в семантичному й структурному плані граматичні дієслівні та інші засоби позначення минулого часу. Тлом для дослідження лінгвальних параметрів притаманних сербському етносові уявлень про категорію часу виступає широкий контекст історико-культурних нашарувань. У центрі дослідження – сербські грамеми минулого часу, які становлять ядро поля

темпоральності і мають найбільшу питому вагу (перфект із допоміжним дієсловом, усічений перфект). Аналізуються також синтетичні претеритальні форми сербського дієслова (аорист і імперфект) та різновиди плюсквамперфекта, які внаслідок реструктуризації сербської претеритальної системи демонструють виразну тенденцію до звуження вжитку. Типологія художніх прийомів і стилістичних фігур ілюструє співвідношення між канонічними прийомами використання сербських дієслівних форм минулого часу і їхнім неповторно своєрідним репертуаром у сербському художньому дискурсі різних епох. Додатковим шляхом відтворення внутрішньої форми сербських дієслівних форм минулого часу послугувало їхнє відображення в художньому перекладі східнослов'янськими мовами.

Ключові слова: сербські грами минулого часу, синтетичні претерити, аналітичні претерити, сербський художній дискурс, перфект, усічений перфект, аорист, імперфект, плюсквамперфект, семантична транспозиція.

АННОТАЦИЯ

Ярмак В. И. Семантика и прагматика темпоральности в сербском литературно-художественном дискурсе: структурные, стилистические и компаративные аспекты. – Монография.

Диссертация на соискание учёной степени доктора филологических наук по специальности 10.02.03 – славянские языки. – Институт языкознания им. А. А. Потебни НАН Украины. – Киев, 2019.

Целью диссертации является выявление закономерностей и особенностей функционирования сербских глагольных форм прошедшего времени с точки зрения формальных и семантических критериев. В диссертации на материале диахронической вертикали сербского литературного дискурса (вторая половина XIX – начало XXI в.) по-новому освещены различные в семантическом и структурном планах грамматические глагольные и иные средства обозначения прошедшего времени.

Фоном для исследования лингвальных параметров присущих сербскому этносу представлений о категории времени выступает широкий контекст историко-культурных наслоений (особенности генетической памяти, национального сознания и идентичности сербов, «ментальные карты»), поскольку одной из существенных черт грамматических способов обозначения прошедшего времени является антропоцентричность.

В центре исследования – сербские граммы прошедшего времени, составляющие ядро соответствующего сегмента поля темпоральности и имеющие наибольший удельный вес (аналитическая форма перфекта со вспомогательным глаголом, усечённый перфект), а также синтетические претеритальные формы сербского глагола (аорист и имперфект) и разновидности плюсквамперфекта, которые вследствие реструктуризации претеритальной глагольной системы демонстрируют выразительную тенденцию к сужению сферы своего употребления.

В поле зрения находятся и элементы транспозитивной сети,

характеризующиеся способностью отдаляться от генетической семантики, двувидовые глаголы. Маргинальное положение в упомянутом сегменте занимают неглагольные средства, функция которых сводится прежде всего к дополнению и уточнению семантики «ядерных» составляющих (наречия, имена существительные, числительные, имена прилагательные, союзы с временным значением).

Обобщение художественных приёмов и стилистических фигур позволило установить соотношение между каноническими приёмами (художественными константами) использования глагольных форм прошедшего времени и их неповторимо своеобразным репертуаром в сербском художественном дискурсе разных эпох. Исследование позволило сделать вывод, касающийся лабильности и относительности граней между каноничностью употребления грамматических способов обозначения прошедшего времени и практически неограниченным разнообразием их употребления. «Незамкнутость» канона художественной интерпретации временных маркеров текста является тенденцией, которая прослеживается практически во всех жанрах сербского художественного дискурса.

Исследование хронологической вертикали функционирования грамматических средств обозначения прошедшего времени не только убедительно подтвердило гипотезу о том, что вследствие реструктуризации сербской претеритальной глагольной системы перфект со вспомогательным глаголом занимает ключевое место, а и продемонстрировало, что перфект со вспомогательным глаголом постепенно превращается в глагольную форму с практически неограниченным семантико-экспрессивным потенциалом. В то же время следует сделать особый акцент на явном общем преобладании в этом смысле в сербском языке аналитических тенденций над синтетическими.

Дополнительным путём воссоздания внутренней формы сербских глагольных форм прошедшего времени послужило исследование их отражения в художественном переводе на восточнославянские языки, и, соответственно, поиск их переводческих эквивалентов в восточнославянском художественном дискурсе. Анализ показал, что наряду с заменой как самым частотным и естественным (вследствие существующих различий в конфигурации современных сербской и восточнославянской систем прошедшего времени глагола) видом переводческих трансформаций переводчики активно прибегают к использованию пропусков, дополнений, перераспределения и других компенсаторных средств. Картину существенно дополнило исследование интерпретации сербских глагольных форм, демонстрирующих тенденцию к отходу от своей генетической семантики и употреблению в транспозиционном значении (кондиционал I, будущее время (футурум) I, оптативный перфект и др.). Важные результаты дал также иной неотъемлемый вектор исследования – изучение репертуара переводческих эквивалентов украинского, белорусского и русского языков в сербском языке. Ключом к поиску переводческих решений послужили процессы

раскодирования, перекодирования и дальнейшей подачи семантико-экспрессивного наполнения сербских грамматических средств обозначения прошедшего времени средствами восточнославянских языков. Одновременно на этом фоне рельефно вырисовываются и наиболее распространённые погрешности перевода, которые в общих чертах сводятся к опасности недопустимого искажения содержания глагольных форм прошедшего времени или же к недостаточному использованию имеющихся ресурсов языка перевода в процессе воссоздания сербского оригинала. Особенно взвешенного отношения в этом контексте требуют к себе сербские экспрессивно коннотированные синтетические формы прошедшего времени (аорист и имперфект), а также плюсквамперфект как аналитическая форма с расширенным спектром функций.

Ключевые слова: сербские граммемы прошедшего времени, синтетические претериты, аналитические претериты, сербский художественный дискурс, перфект усечённый перфект, аорист, имперфект, плюсквамперфект, семантическая транспозиция.

SUMMARY

Yarmak V. I. Semantics and Pragmatics of Temporality in the Serbian Literary Discourse: Structural, Stylistic and Comparative Aspects. – Monograph.

Thesis for a Doctoral Degree in Philology. Specialty 10.02.03 – Slavic Languages. – O. O. Potebnya Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2019.

This thesis, based on the Serbian literary discourse timeline (second half of the 19th – beginning of the 21st centuries), is a new elucidation of grammatical noun and other means of past tense designation on semantic and structural ground. A wide context of historical and cultural development layers serves as a background for lingual parameters of ideas about time inherent in the Serbian ethnos.

The research focuses on the Serbian past tense grammemes constituting the nucleus of temporality and having the biggest specific weight (Perfect with auxiliary verb, truncated Perfect). The Serbian synthetic Preterit verb forms (Aorist and Imperfect) and varieties of Pluperfect, which, due to restructuration of the Serbian Preterit system, demonstrate a significant tendency to reduction of use, have been also analyzed. Typology of literary devices and stylistic figures illustrates a correlation between canonical methods of use of the Serbian past tense verb forms and their uniquely peculiar repertoire in the Serbian literary discourse of different epochs. The interpretation of Serbian past tense verb forms in literary translations into East Slavic languages serves as an additional way of their inner form recreation.

Key words: Serbian past tense grammemes, synthetic Preterits, analytic Preterits, Serbian literary discourse, Perfect, truncated Perfect, Aorist, Imperfect, Pluperfect, semantic transposition.

Підписано до друку 01.04.2019 р.
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура «Тип Таймс».
Обл.-вид. арк. 2,66. Наклад 150 прим. Зам. № 1946.

Видавничий дім Дмитра Бураго

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.

Тел./факс: (044) 238-64-47, 238-64-49; e-mail: info@burago.com.ua

www.burago.com.ua

Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41